

Ակադեմիկոս Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՀԵՐՄԵԱՅ ԵՌԱՄԵԾԻ ԱՌ ԱՍԿՂԵՊԻՈՍ ՍԱՀՄԱՆՔ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

1. Հերմես Եռամեծի կրոնական-փիլիսոփայական այս «Մահմանք» գրվածքի հայերեն թարգմանությունը, որ առաջին անգամ լույս է տեսնում մեր այս հրատարակությունում, արժանի է առանձին ուշադրության, որովհետև իր ուրույն ու արտասովոր իմաստասիրական բովանդակության շնորհիվ սա հատուկ տեղ է գրավելու թարգմանական հայ գրականության մեջ:

Ուշագրավ է առանձնապես նաև այս գրության հեղինակի խնդիրը, որ կարոտ է հատուկ պարզարանման:

Ինչպես հայտնի է պատմագիտական ուսումնասիրություններից, Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքը դառել էր մակեդոնական-հունական և հռոմեական տիրապետության ժամանակ համաշխարհային մեծ կենտրոն և այնտեղ տեղի էր ունենում, Արևելքի և Արևմուտքի ժողովուրդների բուռն և սերտ հաղորդակցության ու հարաբերությունների հետևանքով, կրոնների միաձուլում: Աղեքսանդրիան մեծ դեր էր կատարում այդ ժամանակ նաև իբրև հունական ու արևելյան կուլտուրաների մերձեցման ու փոխադարձ ազդեցության բեղմնավոր մի միջավայր:

Հունական փիլիսոփայությունը, գլխավորապես սղատոնականը՝ յուրահատուկ կերպով այստեղ զուգակցվեց կրոնական արևելյան միստիկայի հետ և Աղեքսանդրիայում շնորհիվ դրան առաջացան նոր փիլիսոփայական դպրոցներ՝ երբայական-աղեքսանդրյանը, նորպլիթագորականը և նորսղատոնականը: Կրոնա-փիլիսոփայական նոր այս ուղղությունը նկատելի է, մասնավորապես, Փիլոն Երբայեցու (մհ. 50 մեր թվ. հ.) երկերում ու նաև ավելի ուշ շրջանի նորսղատոնականների՝ Պղոտինոսի (204—269), Յամբլիկոսի (մհ. 333 մեր թվ. հ.), Պրոկղոսի (410—485) և սրանց հետևորդների աշխատություններում:

Պետք է մատնանշել, որ նորսղատոնականության վրա, որը կենտրոնացած էր Աղեքսանդրիայում, մեծ ազդեցություն էր գործել, հատկապես, նաև հրեական-քրիստոնեական գնոստիցիզմը, որը խառնուրդ էր արևելյան ազդեցության տակ գտնվող սղատոնական ու նորպլիթագորական մտահայացքների և քրիստոնեական դավանության հավատալիքների:

Հենց այս կրոնական-իմաստասիրական երկերի շարքին են պատկանում այսպես կոչված «Հերմեսյան գրվածքները», այսինքն՝ այն աստված-իմաստական բնույթի գրականությունը, որի հեղինակն էին համարում եգիպտական Թոթ աստծուն: Այս վերջինին հույները համապատասխան էին

ընդունում իրենց Հերմես աստծուն, ուստի և նրան վերագրված երկերը սրանք կոչում էին «Հերմեսյան»:

Ինչպես այժմ պարզված է, հին եգիպտացիներն իրենց բոլոր կուլտուրական նվաճումները, գրանց թվում նաև գիրն ու գրականությունը, ենթադրում էին իրրև երկնքի շնորհում և աստվածների հայտնագործություն: Նրանց կարծիքով, գրի հնարողը և գրականության ու գիտություն հովանավորողը իրենց իմաստուն Թոթ աստվածն էր: Եկեղեցական հայր Կղեմես Աղեքսանդրացին (մհ. 217), որը շատ լավ ճանաչում էր Եգիպտոսը և ծանոթ էր նրա հին ավանդություններին՝ վկայում է, որ այնտեղ կային 42 «Հերմեսյան երկեր», որոնցից 36-ը պարունակում էին եգիպտական փիլիսոփայությունը, որ սովորում էին քուրմերը: Ավելի ուշ ժամանակներում հիշատակվում են հարյուրավոր և հազարավոր Թոթ-հերմեսյան գրվածքներ¹:

Բոլոր այդ գրվածքները ինչպես պարզված է այժմ, սերտ կապ ու առնչություն են ունեցել եգիպտական տաճարների հետ և համարվել են սրանց սրբազան գրքերը և կղել են, անշուշտ, եգիպտական քուրմերի երկասիրությունները: Ուշագրավ է առանձնապես, որ Թոթ-Հերմեսյան գրական-գիտական ստեղծագործությունների շարքին պատկանել են, բացի իմաստասիրական ու աստվածաբանական երկերից, նաև տիեզերագիտական, բնախոսական, բժշկական, քերականական և այլ երկասիրություններ: Սրանց բոլորի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Ռ. Պիչմանը Հերմես Եռամեծի անձնավորությունն ու երկերին նվիրված իր ուշագրավ ուսումնասիրություն մեջ²:

2. Կրոնա-իմաստասիրական և բժշկական մի քանի երկեր, որ վերագրված են «Հերմես Եռամեծ»-ին, այսինքն՝ հին եգիպտական Թոթ-Հերմես աստծուն, պահպանվել են ու մեր ձեռքն են հասել մասամբ հունարեն լեզվով, մասամբ էլ լատիներեն ու արաբերեն թարգմանությամբ³:

Հերմեսին վերագրված հունարեն երկերից ամենագլխավորն է Պոյմանդերը, որ հատուկ գրվածք է բարի հովիվի մասին: Այս երկը ժողովածու է 14 փիլիսոփայական հրահանգների, որոնց միջոցով Հերմեսը իր Թոթ որդուն և Ասկլեպիոս աշակերտին սովորեցրել էր աստվածային գիտությունը⁴: Նման բնույթ ունեն Ասկլեպիոսի աված խրատներն Ամմոն թագավորին, Ստրեոսի ժողովածուի մեջ բերված քաղվածքները ու նաև լատիներեն լեզվով պահպանված Կեղծ-Ապուլեյուսի թարգմանությունը «Ասկլեպիոս կամ Հերմես Եռամեծի արամախոսությունը» (Asclepius sive dialogus Hermetis Trismegisti)⁵:

¹ См. Тураев В. А., Египетская литература, т. I, Москва, 1920, стр. 9.

² Dr. Richard Pietschmann, Hermes Trismegistos nach ägyptischen, griechischen und orientalischen Ueberlieferungen, Leipzig, 1875.

³ См. W. Christ, Geschichte der griechischen Litteratur, dritte Auflage, München, 1898, стр. 836.

⁴ Հրատարակված է 1854 թ. Բեռլինում՝ Parthey, Hermelis Trismegisti Poemander, Berl. 1854. Իրրև հավելված տպագրված են նաև «Ասկլեպիոսի աված խրատներն Ամմոն թագավորին» (Paris, 1554). См. Christ, Geschichte der griechischen Litteratur, 1898, էջ 836:

⁵ Հերմես Եռամեծի կրոնա-իմաստասիրական այս երկերը թարգմանել է ֆրանսերեն Մենարը՝ L. Menard, Hermès Trismégiste, trad. compl. précédée d'une étude sur l'origine des livres hermétiques, Paris, 1866.

Վերոհիշյալ երկերը, ինչպես մատնանշում է Յելլերը, գրված են, հավանորեն, երբորդ դարի վերջերում մեր թվականությունից հետո: Յելլերը մատնանշում է, որ Հերմեայ Եռամեծի Պոյմանդեր գրվածքին ծանոթ է եղել եկեղեցական հայր Լակտանտիուսը (250—330)¹:

Որ Հերմեային վերագրված հունարեն երկերը, իրապես, ուշ շրջանի գրվածքներ են՝ այդ մատնանշել է վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ (էջ 33—34) նաև Պիլմանը:

«Այսպես կոչված Հերմեայան գրվածքների հորինման ժամանակ, —ասում է Պիլմանը, — Թոթի նույնությունը Հերմեայի հետ արդեն այնքան մոռացվել էր, որ հնարավոր էր համարվել ընդունել երկուսին իրրև տարբեր անձնավորություններ»:

Մեր ձեռքը հասած երկերում, ինչպես նշում է Պիլմանը, Հերմեսը համարվում է Թոթի հայրը և Ասկղեպիոսի ուսուցիչը:

Բացի կրոնա-իմաստասիրական բովանդակություն ունեցող երկասիրություններից իրրև Հերմեայ Եռամեծի աշխատություն մեր ձեռքը հասել է նաև բժշկական մի գրվածք, որը տպագրված է Իդելերի հրատարակած «Phisici et medici graeci» երկհատորյակում²:

Բոլորովին նոր մի գրվածք է ներկա հրատարակությամբ լույս տեսնող «Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկղեպիոս սահմանք»-ը: Այս հետաքրքիր հատվածը, որի հունարեն սկզբնագիրը, ըստ երևույթին, մեզ չէ հասել՝ խմբակից է, ինչպես երևում է նրա բովանդակությունից, վերոհիշյալ հունարեն գրված երկերի շարքին: Հայերեն թարգմանության կարևորությունը, անշուշտ, խիստ մեծ է, որովհետև սրա հունարեն սկզբնագիրը, հավանորեն կորած է:

3. Հերմեայի «Եռամեծ» մականվանը նորագույն երկերում տրվում է տարբեր մեկնություն: Ակադ. Ժերելևի կարծիքով, Հերմեսը «Եռամեծ» է անվանվել Շարպես թագավոր, մարգարե և փիլիսոփա³: Ավելի ճիշտ է ըստ իս Լեարոնի կարծիքը⁴, որը մատնանշել է, որ «եռ»-ի հետ կազմված մակդիրները հունարենում ունեն սշ թե երեքության, այլ գերազրականի իմաստ ուստի և «Եռամեծ» նշանակում է պարզապես, ինչպես ուղիղ մեկնել են նաև Հայկազյան բառգրքի կազմողները՝ «Երիցս մեծ, կարի մեծ, մեծանուն»: Լակտանտիուսի վկայությամբ՝ Հերմեսն արժանացել էր «եռամեծ» անվան իր առաքինության և բազմաթիվ արվեստների գիտության պատճառով⁵:

Հայոց մատենագրության մեջ «եռամեծ» մակդիրը հայտնի է դառել, հավանորեն, Հերմեայ Եռամեծի Սահմանքը թարգմանվելուց հետո: Այնուհետև, ըստ երևույթին, այդ թարգմանության աղբյուրությամբ «Եռամեծ» են անվանվել Դավիթ Անհաղթը և ապա ուշ միջնադարում նաև այլ հեղինակներ:

Հերմեայ Եռամեծը, ինչպես տեսնում ենք, գոյություն չունեցող մտա-

¹ Տես Ed. Zeller, Philosophie der Griechen, III³, 2 p., էջ 224 եւս:

² Տես J. L. Ideler, Phisici et medici graeci, vol. I, Berolini, 1841, էջ 430—440:

³ Տես С. А. Жебелев, Римская Империя, Петроград, 1923, էջ 91:

⁴ Տես Letronne, Inscription grecque de Rosette, Paris, 1841, էջ 20:

⁵ Տես R. Pietschmann, Hermes Trismegistos, էջ 36: Համեմատե նաև Lactantius

ցածին հեղինակ է, որին վերագրվել են եգիպտական-հունական ծագում ունեցող աստված-իմաստական և այլ գիտական երկեր: Հերմեսի երկերն ուսումնասիրողները նրա թեոսոփիական ուսման մեջ ցույց են տալիս երեք գլխավոր տարրեր՝ եգիպտական բազմաստվածություն, հրեական-քրիստոնեական միաստվածություն և հունական փիլիսոփայական իդեալիզմ¹: Ըստ այդ ուսման աստված «միտք» (νοῦς) է, որ ծնունդ է տալիս «բանին» (λογος), աստված «բանի» միջոցով ծնունդ է տալիս նաև ստեղծագործական մտքին: Աստվածությունն առանձնահատուկ է ստեղծագործությունը երկնքում, իսկ մարդուն՝ երկրում: Հերմեսի փիլիսոփայությունը, ինչպես կարծում են, ըստ իր էություն մոտ է գնոստիցիզմին:

Հերմես Եռամեծի երկերի մասին վերջերս լույս են տեսել Կրոլի և Ռեյտցենշտեյնի աշխատությունները², որոնց մեջ նրանք նորից քննություն են անել այդ երկերի բովանդակությունը:

4. Հերմես Եռամեծի Սահմանքի հայերեն թարգմանության ժամանակը կարելի է որոշել, հիմնվելով լեզվաքննական այն գիտողությունների վրա, որ մանրամասն մեջ են բերված իմ «Հունարան գալրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատության մեջ (Վիեննա, 1928):

Կրոնա-իմաստասիրական այս երկը, ինչպես գծվար չէ համոզվել, թարգմանված է, հավանորեն, Պիտոյից-Փիլոնյան խմբի երկերից հետո և խմբակից է մեր մասնանշած հունարան թարգմանությունների երկրորդ խմբին, որին պատկանում են «Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառությունը» և Յամբղիկոսի խմբի արիստոտելյան երկերը³:

Սահմանքի թարգմանություն մեջ գործ էածված Պիտոյից-Փիլոնյան խմբի հատուկ բառապաշարը, որ չէ հանդիպում սակեղարյան անվանված հինգերորդ դարի մատենագրական երկերում: Այսպիսի առանձնահատուկ բառեր են.

1. «Անրեղուն» — ունեն նաև Փիլ. Ժ. բան. Պիտ. 392. Փարպ. «Բազմարեղուն» Փիլ. լին. Գ. 44, էջ 216. «բեղնաւոր, անրեղնաւոր» Պիտ. 487, 459. Փիլ. Նախ. 45 են:
2. «Անորակ» — ունեն նաև Փիլ. լին. Գ. 171, էջ 376. Փիլ. այլար. էջ 117. Յադ. Յառ., էջ 79. Էլիաս, էջ 95. Գ. Պորփ. 307 են:
3. «Բաղդատություն, բաղդատեմ» — Թր. քեր. 15. Փիլ. լին. 68, 134, 215, 412 են. Փիլ. տես. 6 Պիտ. 357, 386 են. Իրեն. Հերմ. 13, 102, 165. Թէոն 6, 16, 24 են. Իրեն. Յոյցք 60. Գ. Սահմ. 130. Յամբլ. Ստոր. 87 են:
4. «Բաղկացություն, բաղկանամ» — Փիլ. լին. Բ. 55, էջ 136. Գ. 241, էջ 437. Փիլ. Յադ. Յառ. 4. տես 24. Թր. Քեր 8, Պիտ. 389. Տիմ. Կուղ 121,

¹ См Жебелев, Римская Империя, էջ 93: Համեմատե Н. М. Карпинский, Жизнь Аполлония Тианского, журнал Министерства Нар. Просв., 1876, № 1, նաև Д. И. Писарев, Аполлоний Тианский, Русское Слово, 1861, № 6-8.

² См F. Kroll, Die Lehren des Hiermes Trisnegistos. Münster, 1914 R. Reitzenstein, Heid Ak. Sitzungsberichte, 1917, № 10. նույնը, Iranische Erlösungsmysterien, Bonn, 1921.

³ См իմ աշխատությունը—«Հունարան գալրոցը», Վիեննա, 1928, էջ 124—142:

- 276, 279, 313 ևն. Իրեն. Հերձ. 9, 62. Ար. Ստոր. 383. Յամբ. Ստոր. 410, 422. Յամբ. Պերիարմ. 499. Ներ. Պորփ. 237. Դ. Սահմ. 193, 197 ևն:
5. «Գերաշխարհիկ» — Պիտ. 371, 417. «գերաշխարհականք» Տիմ. Կուզ. 26.
6. «Գոյացութիւն» — Փիլ. տես. 7. Պիտ. 376. Իրեն. Հերձ. 29. Յոյցք 5. Տիմ. Կուզ. 13—15, 19—22 ևն. Ար. Ստոր. 4. Յամբ. Ստոր. 410. Յամբլ. Պեր. 494. Ներ. Պորփ. 231 Դ. Պորփ. 313. Դ Սահմ. 121 ևն.
7. «Եղանել, եղանելի, անեղանելի» — Փիլ. լին. Գ. 41. էջ 210. Տիմ. Կուզ 58, 100 ևն. Իրեն. Յոյցք 4.
8. «Ենթակայ» — Փիլ. Այլար. 113—115 ևն. Պիտ. 510. Տիմ. Կուզ. 24. 255, 339. Իրեն. Հերձ. 142, 201. Ար. Ստոր. 360 ևն. Յամբ. Պեր. 496. Վերլ. 571. Դ. Պորփ. 260. էլ. Ստոր. 29 ևն:
9. «Էակ» — Իրեն. Յոյցք. 3. Տիմ. Կուզ. 22, 26—28, 33. Ար. Ստոր. 360. Յամբ. Պեր. 493. Ներ. Պորփ. 232. Դ. Սահմ. 125. Դ. Պորփ. 265. էլ. Ստոր. 39. Ար. Աշխ. 616 ևն:
10. «Ընդունական» — Թր. Քեր. 22, 26. Իրեն. Հերձ. 124.
11. «Զոյնաւոր» — Թր. Քեր. 5, 9—12, 41. Փիլ. լին. Գ. 43, էջ 212. Ար. Աշխ. 617. Իրեն. Հերձ. 227.
12. «Միակք» — Փիլ. լին. Գ. 110, էջ 332 Ժ. րան, էջ 229. Դ. Սահմ. 135 ևն.
13. «Ներգործութիւն, ներգործեմ» — Թր. Քեր. 22, 23, 45 ևն. Փիլ. լին. Գ. 5, էջ 177. Գ. 21, էջ 261. Փիլ. Սահմ. 551 Իրեն. Հերձ. 49, 69, 76, 99, 110, 113. Իրեն. Յոյցք 26. Թէոն 38, 46 ևն. Տիմ. Կուզ 17, 22 ևն. Ար. Պեր. 471. Յամբլ. Պեր. 502. Յամբլ. Ստ. 448 ևն.
14. «Շաղկապ» — Թր. Քեր. 12, 35. Փիլ. Յաղ. Յառ. 83. Իրեն. Հերձ. 158 Արիստ. Պեր. 465. Յամբ. Պեր. 489. Թէոն 94. Դ. Պորփ. Վերլ. ևն.
15. «Որակ», «որակութիւն» — Փիլ. լին. Գ. 181, էջ 383. Փիլ. տես. 7. Պիտ. 464. Իրեն. Հերձ. 171. Տիմ. Կուզ 324. Թէոն 170, 172. Ներած. Պորփ. 235, 246. Ար. Ստոր. 362. Յամբ. Ստոր. 410 — 430 ևն.
16. «Պարունակեմ» — Թր. Քեր. 2, 18. Փիլ. լին. 1, 119, 223. Պիտ. 354, 415. Իրեն. Հերձ. 14, 41, 64, 144, 226. Իրեն. Յոյցք 8. Տիմ. Կուզ 83, 270. Ներած. Պորփ. 228, 242. Յամբ. Ստոր. 413. Յամբ. Պեր. 495.
17. «Սերուն» — Փիլ. լին. Գ. 209, 412 Փիլ. այլար. ևն. «անսերութիւն» Փիլ. լին. Բ. 81, էջ 165. Ժ. րան ևն.
18. «Տեսակ» — Փիլ. տես. 7. Յաղ. Յառ. 80. Թր. Քեր. 12, 17. Պիտ. 387. Տիմ. Կուզ 11, 15, 57 ևն. Իրեն. Յոյցք 21. Ար. Ստոր. 361. Յամբ. Ստոր. 413. Ներ. Պորփ. 227. Վերլ. 558. Դ. Պորփ. 253. Դ. Սահմ. 168 ևն. էլ. Ստոր. 29 ևն.
19. «Փոխարկեմ» — Տիմ. Կուզ 62. Նոննոս 74, 80. էլ. Ստոր. 132.
20. «Քանակ, անքանակ» — Փիլ. լին. Գ. 181, էջ 383. Թր. Քեր. 32. Ար. Ստոր. 372. Յամբ. Ստոր. 410. Վերլ. 573. Դ. Պորփ. 257. Դ. Սահմ. 125 ևն:

Գանվելով հունարան հնագույն թարգմանությունների բառապաշարի ու տերմինարանության ազդեցության տակ՝ Հերմես Եռամեծի Սահմանքի հայերեն թարգմանությունն ունի նաև լեզվափոփոխականական այն կարևոր առանձնահատկությունները, որ բնորոշ են հունարան թարգմանությունների առաջին և երկրորդ խմբերի համար:

Այս տեսակետից ուշագրավ է, ամենից առաջ, որ այս թարգմանու-

թյունը ևս գործ է ածում սէ, իդական դերանունը, որը հանդիպում է հունարան Պիտոյից - Փիլոնյան խմբի թարգմանություններում ու նաև Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության մեջ, որը հունարան երկրորդ խմբի հնագույն թարգմանությունն է:

Հերմես Եռամեծ — «Բնութիւն է հայելի ճշմարտութեան. սէ և անմարմնոցն է մարմին և աներևոյթիցն լոյս»։ սէ և նէ ունեն Փիլ. ալլար. 156. Հևս. 6. Պիտ. 375, 377, 380, 381, 383, 384. Իրեն. Հերձ. 85, 91, 140. Տիմ. Կուզ 26, 33, 35, 42, 194, 236 ևն:

Այն հանգամանքը, որ իդական սեռի արվեստական ու շինծու սէ դերանունը, բացի վերոհիշյալ հնագույն թարգմանություններից, գործ է ածված նաև Հերմես Եռամեծի Սահմանքի մեջ՝ մի նշան է, անշուշտ, որ այս դրվածքի թարգմանության ժամանակը մոտ եղած պիտի լիներ Պիտոյից - Փիլոնյան խմբի և Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության թարգմանությունների ժամանակաշրջանին:

Ուշագրավ է նաև, որ Հերմեսի Սահմանքի թարգմանության մեջ ևս, ինչպես և հունարան առաջին խմբի և Թեոնի թարգմանություններում, ն նախդիրը գործ է ածված հունարեն ἄπὸ նախդրի նշանակությամբ: Այսպես,

Հերմես Եռամեծ — «քանզի ցանկութիւն ոչ նիմեքե», համեմատե «նողւոյ», «նիմեքէ», «նորմէ», «նիմոյ» Թր. Քեր. 18, 19, 23, 29. «նառասպելէն և պատմութենէն» Թէոն 14.

Մի ուրիշ պարզ նշան է Հերմեսի Սահմանքի հայերեն թարգմանության և վերոհիշյալ հին թարգմանությունների սերտ առնչության նաև «մի» թվական անվան փոխարեն «մու»-ի գործածությունը: Օրինակ՝

Հերմես Եռամեծ — «մու գեղեցիկաստն բազկացութիւն», «բայց երկին մու և զոյգ ծովու և երկրի», «մու փրկութիւն»: «մու» ունեն նաև Թր. Քեր. 8, 15, 25. Փիլ. Լին. Դ. 110, էջ 332. Պիտ. 398, 473, 501, 503, 527. Տիմ. Կուզ 65, 68, 176, 201, 260, 267, 274, 311. Ար. Պեր. 468, 476, 505 ևն:

Հերմես Եռամեծի Սահմանքի հայերեն թարգմանության ժամանակը որոշելու համար մեծ կարևորություն ունի նաև այն, որ նրա մեջ գործ է ածված «ներհակ» բառը, որը առաջին անգամ հանդիպում է հունարան թարգմանությունների երկրորդ խմբում: Այսպես՝

Հերմես Եռամեծ — «և ներհականս էակացս իմանալ», նորաստեղծ «ներհակ» այս բառն ունեն Տիմ. Կուզ 169. Թէոն 50, 62, 66 ևն: Արիստ. Ստոր. 368. Յամբ. Ստոր. 413, 416, 417. Արիստ. Պեր. 466, 475 ևն: Հունարան առաջին խմբի Պիտոյից - Փիլոնյան երկերը փոխանակ «ներհակ» բառի ունեն «ընդդիմակ»:

Հեղվական բուրբ վերոհիշյալ դիտողություններն ի մի ամփոփելով, կարծում եմ, որ կարող ենք վստահորեն ենթադրել, որ «Հերմեսյ Եռամեծի

առ Ասկղեպիոս Սահմանք»-ը թարգմանված պիտի լինի հունարենից Պիտոյից - Փիլոնյան խմբի երկերից հետո, հավանաբար, վեցերորդ դարի երկրորդ կիսում կամ ամենավաղը՝ վեցերորդ դարի կեսերին: Նույն այս ժամանակամիջոցում, 552—556 թվականներին, թարգմանված էր, ինչպես պարզ ու որոշ ցույց է տրված իմ «Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատության մեջ (էջ 95—102), հունարան թարգմանությունների երկրորդ խմբին պատկանող Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառությունը¹:

5. Մեր ստացած այս եզրակացության դեմ միակ առարկությունը կարող է այն լինել, որ «Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք»-ից օգտվել է, ինչպես այդ իր «Եղիշեի Արարածոց դրքի մեկնությունը» գիտերտացիայի մեջ ենթադրել է Լ. Խաչիկյանը, «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» աշխատության հեղինակը: Խաչիկյանի կարծիքով, Հերմեայ Եռամեծից է առնված Եղիշեի հետևյալ հատվածը.

1. Եղիշե, Վենետիկ, 1864, էջ 25 («Երկրորդ յեղանակ»)

«Որպէս և ասաց ոմն ի հնումն. Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն է: Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ. իսկ որ գիտէ զմահ, ոչ երկնչի ի նմանէ»:

2. Համեմատե Հերմեայ Եռամեծ՝

«մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է, ոչ իմացեալն՝ մահ»:

Մեջ բերված համապատասխան վկայությունների համեմատությունից տեսնում ենք, որ Եղիշեի հատվածն ավելի բնդարձակ է, քան Հերմեայինը: Ուստի և դժվար է, իմ կարծիքով, անվերապահ կերպով պնդել, որ Եղիշեի Պատմությանը աղբյուր է ծառայել Հերմեայի Սահմանքը: Հայտնի է, որ նոր պատանական դպրոցի երկերը իրենց մեջ հաճախ պարունակում էին նման մտքեր և նման հատվածներ. ուստի և միանգամայն հնարավոր է, որ վերոնիշյալ հատվածը կարող էր Եղիշեն քաղած լինել որևէ այլ աղբյուրից: Իսկ եթե մենք ենթադրելու լինենք, որ Եղիշեն, իրապես, օգտվել է Հերմեայի «Առ Ասկղեպիոս Սահմանք»-ից, այդ դեպքում՝ մենք հարկադրված ենք լինելու նրա Պատմության գրության ժամանակը, որ դեռևս վերջնական կերպով որոշված չէ՝ իջեցնելու մինչև վեցերորդ դարի երկրորդ կեսը: Այս կարևոր խնդիրը կարոտ է, անշուշտ, հատուկ քննության առանձին հոգիվածում:

6. Առանձին ուշադրության արժանի է Հերմեայ իմաստասերի հիշատակությունը Գրիգոր Մագիստրոսի (11-րդ դար) Թղթերի հետևյալ հատվածներում.

1. Գրիգոր Մագիստրոս, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, 1910 թ., Բ., էջ 5:

«Վասն որոյ ի ճան ինձ այժմ ևկեսցէ ճեմականն Եւրիպիզէս յիւրում տախտակի, սակս տորբանականին Տրոքոնեայ ասելով. Ով Տրո-

¹ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի և Արեղյանի կարծիքը, որ Տիմոթեոսի Հակաճառությունը թարգմանված է հայերենի 480—484 թվականների ժամանակամիջոցում (տես «Արարատ», 1908, էջ 564—589, «Շողակաթ», 1913, էջ 154—163 և Արեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, 1, Երևան 1944, էջ 613—618), պարզապես թյուրիմացության արդյունք է և միանգամայն անբնական է:

քոնեայ, յորձև բախտի բարի գոլ կարծես՝ մակացու ի ծնէ կուրանց եթէ զկնի պատահման հանգունակի մակեղուտ անանջատ: Եւ զի զայսոսիկ ոչ այլ ինչ իմաստասիրէր բայց միայն վասն իւրոյ ումեմն Հերմեայ աշակերտի. զի նորա, թողեալ զիմաստասիրութեանն արհեստ, չոգաւ ի կենցաղական զեղխումն. իբրու թէ կոյր ի ծնէ եղեալ, զգայ զկուրութեանն, և ըղձայ տեսութեան, իսկ զկնի տեսութեան՝ ի պատահմանէ կուրեացեալ, յոյժ տարակուսելի է: Զոր բանս զքեզ ակն տունջեան անուանէ, և զմեզ կափուցեալս ի ճառագայթից և խրթնիս և խաւարչտին եղեալ: Սակայն առ այսոսիկ սուղ ինչ եթէ իմաստասիրեցից, ոչ պատկառելի է, այլ մանաւանդ փութալի. թէպէտ և ոչ աստուածպետականին հասին բախտի և օժման և մաքրութեան, սակայն կաթիլ իմն աստուածային առ նոսա կաթեալ:

2. Նույնը, ԼԲ, էջ 85.

«Ապականութիւն խոկալ երկոցունց մեծագունի աշխարհի և փոքու մանաւանդ եթէ արտաքոյ հրամանաց իմանալի աշխարհին. քանզի իմանալի աշխարհ աստուածային էութիւնն իմանի ըստ Հերմեոսեայ մեծի, իսկ փոքր մարդկայինս սեռ և մեծագոյն յորում բնակեալս եմք»:

3. Նույնը, Հ, էջ 182.

«Բայց Պդատոն փոքր ինչ իմաստասիրելով գերակատար գոյիցս ասելով կամեցաւ զարարչականն էութիւն յասելն իւրում այսպէս, թէ որ զամենեսեան ամեալ անեղական և մակաւասար բնութիւն, ի վերայ կալով ամենայնի նախախնամէ զամենեսեան, տեսանելով և ինքն ոչ յումեքէ տեսանի, այլ անցեալ կայ սարաւանդեալ յիւրումն առանձին բարձրութեան: Եւ Հերմեոսս (—Հերմէս Եռամեծ) մեծ շարժող զնա և տածող և իմանալի աշխարհ»:

4. Նույնը, ՀԱ, էջ 205.

«Այլ բնականքս այս թէպէտև յօդոյ սիմեոնիկոնն անուանեալ, սակայն մտաց և մակացութեան ընդունակ. վասն որոյ երկիր զսա կոչել աստուած ոչ պատկառի, Հերմեոսամած (—Հերմէս Եռամեծ), թէպէտև աշխարհ, բայց ի բազմաց աստուածս. վասն որոյ յիւրում սքանչելի տախտակին այսպէս հատանելով պարզև վճիտս. աստուած անշարժելի աշխարհ, երկին շարժուն աշխարհ, մարդ բանաւոր աշխարհ, երկիր, և միակք աստուած: Իսկ եթէ ոչ բանաւոր, զիմրդ մարդ. և եթէ ոչ իմաստուն, որպակ բանաւոր. և եթէ ոչ մակստացական, հիկէն իմաստուն. և որ ոչ իմաստուն, սրգոն մտաց և մակացութեան ընդունակ»:

Այս հատվածներից առաջինում հիշատակված Հերմեսը, որը Եվրիպիդես ճեմականի աշակերտն է եղել՝ անշուշտ, Հերմես Եռամեծը չէ, այլ, ինչպես ես կարծում եմ, նորպդատոնական Հերմիաս մեկնիչն է: Արիստոտելյան վերոհիշյալ անհայտ մեկնիչ Եվրիպիդեսը հիշատակված է նաև Ստեփանոս Մյունեցու «առ Տ. Գերմանոս» գրած թղթի¹ հետևյալ հատվածում.

«Իսկ ոմն յերկուցանձնաւորեալ, մի ասացաւ բնութիւն, որպէս մեկնէ Յիւրիպիդէս Աթենացի, զպարզսն անուանսն զսերմանեալսն յԱրիս-

¹ Տես «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 384:

տոտէլէ, ասացեալ եղջերուաքաղս ի ստորագութիւնն, ոչ միայն ի վերայ սլարդիցն ասէ, այլ և զշաղաշարարար կասկեցեալսն մի ասելի բնութիւնն:

Ինձ թվում է, որ Ստեփանոս Սյունեցին և Գրիգոր Մագիստրոսը կարող էին օգտւած լինել Արիստոտելյան այս անհայտ հեղինակի մեկնութեան հայերեն թարգմանութեանից, որի մեջ, հավանորեն, հիշատակւած է եղել և Եվրիպիդեսի աշակերտ Հերմեսը:

Իսկ Գրիգոր Մագիստրոսի մյուս հատվածները, որոնց մեջ հիշատակւած է Հերմես Մեծը կամ Հերմես Եռամեծը՝ վերաբերվում են, անշուշտ, «Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկղեպիոս Մահմանք»-ին:

7. Կարևոր եմ համարում նաև հիշատակել, որ մեր հրատարակած այս գրվածքում հանդիպում են մի քանի նոր բառեր, որ չունեն նոր Հայկազյան և Առձեռն բառարանները: Այդպիսի բառեր են.

1. Անսերուն — շուր է գոյացութիւն անսերուն».
2. Պակալեմ — յորպէս պակալեսցէ ցանկութեամբ, որ յորովայնին է՝ սոյնպէս և մայրն ցանկայ. սոյնպէս և որ ինչ յանձինն պակալեսցէ ցանկութեամբ՝ դայս և մարդն ցանկայ».
3. Ամենակերպ, ամենորակ — շրնութիւն է ամենակերպ ի մարդումն և ամենորակ ներգործութիւն».
4. Պարիմացական — շրմացուած ունելով դիւր բանն պարիմացական».
5. Շարիմանամ — շրնութիւն շարիմանալով».

8. Հերմես Եռամեծի Մահմանքի սույն հրատարակութեան հիմք են ծառայել, բացի իմ սեփական մեկ ձեռագրից ($=a$), նաև Պետական ձեռագրատան հինգ ձեռագրերը (b, d, e, f, i), որոնց նկարագրութեանը կարևոր եմ համարում մեջ բերել համառոտակի:

a = ձեռագիր իմ գրագարանի*.

Թուղթք՝ 245: — Մեծութուն՝ 15×10 : — Տողք՝ 21: — Գիր՝ նոտրգիր: — Նյութ՝ ողորկ թուղթ: — Կաղմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Հանգամանք՝ լաւ: — Թվական, գրիչ և տեղ՝ անհայտ:

Բովանդակութեան. — Թ. 3ա — 121ա. «Երանելոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ ասացեալ վասն բնութեան մարդոյ»: — Թ. 121բ — 210բ. «Գրիգորի եպիսկոպոսի երթորն Բարսղի տեսութիւն ի մարդոյ կաղմութիւն»: — Թ. 210բ — 216բ. «Հերմա Եռամեծի առ Ասկղեպիոս սահմանք»: — Թ. 217ա — 241ա. «Արիստոտելի իմաստասիրի յաղագս յամ (պատվ.) աշխարհի առ Աղեքսանդրոս թագաւորն»: — Թ. 241ա — 244բ «Արիստոտելի յաղագս առաքինութեան առ Աղեքսանդրոս թագաւորն»:

b = ձեռագիր № 2303 (2327) Պետական ձեռագրատան:

Թուղթք՝ 286. — Մեծութուն՝ $19\frac{1}{2} \times 13$: — Տողք՝ 27 կամ 25: — Գիր՝ բոլորգիր: — Նյութ՝ ողորկ թուղթ: — Կաղմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Հանգամանք՝ լավ: — Թվական՝ ՌՃ և մէկին ($=1652$): — Գրիչ՝ Մարկոս սարկավագ:

* Այժմ Մատենադարանի ձեռ. № 9427:

Բովանդակութիւն. — Թ. 2^ա — 58^բ. «Միմէսնի վարդապետի Ջուղայցւոյ արարեալ քերականութիւն ըստ լեզուի մերում հայկազանց»: — Թ. 59^ա — 91^բ. «Միմէսնի վարդապետի Ջուղայցւոյ արարեալ գորամարանութեան հաւաքումն»: — Թ. 92^ա — 107^ա. «Յաղագս շարամանութեանն որ է հատոր երկրորդ», — Թ. 107^բ — 149^ա. «Յաղագս շարամանութեանն որ է հատոր երրորդ»: — Թ. 149^բ — 273^բ. «Միմէսնի Գառնւոյ կայսկոսոսի արարեալ մեկնութիւն գրոցն Պրոկիլի»: — Թ. 274^ա — 280^ա. «Համառօտ հաւաքումն վասն մարմնոյ և հոգւոյ և որոց բաղկանայ մարմինն»: — Թ. 280^ա — 284^բ. «Հերմիտի իմաստասիրի ասացեալ»:

d = ձեռագիր № 419 (449) Պետական ձեռագրատան:

Թուղթք՝ 99: — Մեծութիւն՝ 24×17 : — Տողք՝ 32: — Նյութ՝ թուղթ: — Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Գիր՝ նոսր: — Վիճակ՝ բավարար: — Թվական՝ 1777 թ.: — Գրիչ՝ Գրիգոր դպիր:

Բովանդակութիւն — Թ. 1^ա. «Յաղագս բնութեան մարդոյ»: — Թ. 7^ա. «Երանելոյն Գրիգորի Նիւսայցւոյ ասացեալ վասն բնութեան մարդոյ»: — Թ. 93^բ — 96^բ. «Հերմա Եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք»:

e = ձեռագիր № 538 (414) Պետական ձեռագրատան:

Թուղթք՝ 144: — Մեծութիւն՝ 13×9 : — Տողք՝ 23: — Նյութ՝ թուղթ: — Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Վիճակ՝ բավարար: — Թվական, գրիչ, տեղանհայտ, ունի 1595 թվի հիշատակագրութիւն:

Բովանդակութիւն՝ Ժողովածու է, որի մեջ Հերմես Եռամեծի Սահմանքը գտնվում է 113^ա էջից սկսած մինչև 122^բ էջը. վերնագիրն է՝ «Սահմանք Հերմիտ»:

f = ձեռագիր № 2269 (2285) Պետական ձեռագրատան:

Թուղթք՝ 112: — Մեծութիւն՝ $21 \times 15,5$: — Տողք՝ 32: — Նյութ՝ թուղթ: — Գրութիւն՝ երկսյուն: — Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Վիճակ՝ բավարար: — Գիր՝ նոսր: — Ժամանակ՝ ԺԸ դար: — Գրիչ՝ տեր Հարութիւն:

Բովանդակութիւն՝ Ժողովածու է, որի մեջ Հերմես Եռամեծի Սահմանքը գտնվում է 87^ա էջից սկսած հետևյալ վերնագրով՝ «Հերմես Եռամեծի առ Ասկիպիայ Սահմանք»:

g = ձեռագիր № 1500 (944) Պետական ձեռագրատան:

Թուղթք՝ 1188: — Մեծութիւն՝ 36×26 : — Նյութ՝ թուղթ: — Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: — Գիր՝ բոլորգիր (շղագրի որոշ գծերով): — Գրիչ՝ Մխիթար վարդապետ Այրիվանեցի: — Ժամանակ XIII դար: — Տեղ՝ Այրիվանք: — Հիշատակարան՝ գլխավոր հիշատակարանն ընկել է. ունի բազմաթիվ հիշատակագրութիւններ:

Բովանդակութիւն՝ Ճառքնար. տես Կարենյանց Հ., Մայր Յուցակ, Թ. 924, էջ 130 — 133:

Բացի այս օրինակներից՝ կա նաև մի ձեռագիր ևս (թ. 1838/1905 Պետական ձեռագրատան), որն ունի Հերմես Եռամեծի Սահմանքից մի հատված հետևյալ վերնագրով՝ «Հերմէսի Եռամեծի իմաստասիրի» (թ. 271^ա): Այս հատվածի ընթերցվածները ծանոթութիւնների մեջ չեն նշանակված, որովհետև նրա մեջ չկան կարևոր ոչևէ ընթերցվածներ:

Սահմանքի քննական մեր հրատարակությանը գործակցել է պատմական գիտությունների թեկնածու Լ. Խաչիկյանը, որը սիրահոծար կերպով նշանակել է իմ *a* և *b* ձևագրերի բաղդատությամբ կազմված բնագրի չուսանցքում *d*, *e*, *f* և *i* ձևագրերի տարրեր ընթերցվածները, Լ. Խաչիկյանը ավել է նաև իր համեմատած չորս ձևագրերի մասին անհրաժեշտ տեղեկությունները: Նրա գործակցությունը մեծապես հեշտացրեց այս կարևոր բնագրի հրատարակությունը ձևագրերի համեմատությամբ. ուստի և հարկ եմ համարում հայտնել նրան իմ շնորհակալությունը:

Պետք է առանձնապես մատնանշել, որ Հերմես Եռամեծին վերագրված այս երկասիրությունը, շնորհիվ իր հեթանոսական խորթ ու արտասովոր բովանդակության, որ հասկանալի չէր քրիստոնեական աշխարհայեցողություն ունեցող գրիչների համար՝ սրանց կողմից ենթարկվել է զգալի ազատումների: Իրա համար էլ բնագրի ուղիղ վերծանումը և ճշտումը խիստ դժվար էր և պահանջեց ինձանից բավական ջանք ու աշխատանք:

Վերակազմված բնագրում մի քանի կետեր նաև այժմ ինձ համար մնում են մութ և խնդրական ու պետք է հուսալ, որ այդ կետերը կարելի կլինի թերևս ուղղել Վիեննայի և Վենետիկի ձևագիրների ընթերցվածների օգնությամբ:

Ծանոթությունների առթիվ անհրաժեշտ եմ համարում հիշել հետևյալը: Համեմատությունների մեջ չեն առնված ընդհանրապես ուղղագրական ընթերցվածները, որոնք վերարկերվում են *o* կամ *au* (օրինակ՝ *օդ* — *աւղ*), *n* կամ *o* (օրինակ՝ *տեսանող* — *տեսանօղ*), *յ*-ով և առանց *յ*-ի (օրինակ՝ *ջրոյ* — *ջրո*), *ը*-ով կամ առանց *ը*-ի (օրինակ՝ *մշտընջենաւոր* — *մըշտնջենաւոր*) ուղղագրություններին: Ընդունել եմ շտովորական դարձած ուղղագրությունները՝ «*օղ*», «*տեսանող*», «*ջրոյ*», «*մշտնջենաւոր*»: Ծանոթությունների մեջ մեծ մասամբ չեն հիշվում նաև պատվագրությունները:

Յուշակ գործածված տառանիշների

a = Ձևագիր իմ գրադարանի (այժմ ձևագիր 9427, Պետական ձևագրատան), թվականն անհայտ:

b = Ձևագիր 2303/2327 Պետական ձևագրատան, գրված 1652 թվին:

d = Ձևագիր 419/449 Պետական ձևագրատան, գրված 1777 թվին:

e = Ձևագիր 538/414 Պետական ձևագրատան, գրված 1595 թվից առաջ:

f = Ձևագիր 2269/2285 Պետական ձևագրատան, գրված ԺԸ դարում:

i = Ճառքնտիր (Մխիթար Այրևիվանեցու) 1500/944 Պետական ձևագրատան, գրված XVII դարի վերջերում:

ՀԵՐՄԵԱՅ ԵՌԱՄԵԾԻ ԱՌ
ԱՍԿՂԵՊԻՈՍ ՍԱՀՄԱՆՔ¹

ОПРЕДЕЛЕНИЯ ГЕРМЕСА
ТРИСМЕГИСТА АСКЛЕПИУ²

Աստուած իմանալի աշխարհ. աշ-
խարհ զգալի աստուած. մարդ քակ-
5 տելի աշխարհ: Աստուած անշար-
ժելի աշխարհ. երկին շարժուն աշ-
խարհ: մարդ բանաւոր աշխարհ: Ապա երեք ուրեմն աշխարհք: Արդ՝
անշարժելի աշխարհ աստուած, իսկ
10 բանաւոր աշխարհ մարդ. զի երկու
միակք մի՝ աստուած և ըստ տեսա-
կին մարդ:

Երեք, ուրեմն, աշխարհք ամե-
նայնք. երկու միակք՝ զգալին և մի
15 իմանալին և մի ըստ տեսակին,
իսկ երրորդ ըստ լրութեանն: Ամե-
նայն բազմութիւն է երկց աշխար-
հաց. երկու տեսանելիք՝ զգալին և
քակտելին աշխարհ մարդ, իսկ իմա-
20 նալին է աստուած. ոչ է տեսանելի,
այլ երևելի ի տեսանելիսս:

Որպէս անձն ի մարմնի, զոր
առանց անձին անկար է բազկանալ՝
այսպէս և ամենայն տեսանելիդ
25 առանց անտեսանելոյն բազկանալ
ոչ կարէ:

Бог есть мысленно постигаемый
мир; мир есть чувственно воспри-
нимаемый бог, человек есть тлен-
ный мир. Бог есть неподвижный
мир, небо — движущийся мир, чело-
век — разумный мир. Итак, имеется
три мира. Неподвижный (неизмен-
ный) мир—это бог, а разумный мир—
это человек, и оба они — бог и, со-
гласно виду, человек (составляют)
единство.

Следовательно, имеется три все-
общих мира: (первый), чувственно
воспринимаемый; (второй), — мыс-
ленно постигаемый (т. е. бог) и со-
гласно виду (человек); и третий —
согласно полноте (целому). Все
множество (вещей принадлежит
этим) трем мирам; два видимых
мира, осязаемый и тленный, суть
человек, а познаваемый (невидимый,
т. е. нематериальный) — есть бог,
который незрим, но проявляется в
зримом.

Подобно тому, как тело не может
существовать без души, так и все
то, что ты видишь, не может суще-
ствовать без незримого.

Վերնագիրք. adf Հերմեա (ad Հերմա) Եռամեծի առ Ասկղեպիոս (ի առ Ասկլիպիոս)
սահմանք. bgi Հերմիսի (i Հերմեսի) իմաստասիրի ասացեալ (շիւ սահմանք).
e Սահմանք Հերմիսու: 3—4 b աշխարհս զգալի: 4 e գալի փխ զգալի i սգալի:
6—7 bi երկիր շարժուն աշխարհ: 6 f շարժեալ փխ շարժուն: 8 e ապա ուրեմն
երեք (պատվ.) b ապա (պատվ.) երեք եփի աշխարհ (g աշխարհ օ): 9 bi անշարժ: 10—11
ad զերկու միակքն փխ զի երկու միակք մի: 11 f միակքն e մին: 11—12 f տեսականին
փխ տեսակին: 13—14 f աշխարհ ամենայն i ամենայն: 14 ad միակքն i սգալին: 15 f
ըստ տեսականին: 16 e և փխ իսկ f երրորդն ըստ լրականութեանն bi լրութեան: 16 17
e ամենա [ն] բազմութիւն (պատվ.) է: 17 ad բազմութեանն է: 18 i սգալին չձ է փխ և:
19—20 adf իմանալին այս է: 21 adf երևելի է e ի տեսանելիս: 22 f անձն ջնջոված է և
լուսանցում զոված է հոգի adf ի մարմնի տեսակ ունելով: 23 a առ յանձինն փխ առանց
անձին d առան յանձինն e անձինն f անհար է փխ անկար է e բազկալ փխ բազկանալ:
24—26 d այսպէս... ոչ կար է կրկնված է: 25 ad տեսանելիք b տեսանելոյ (i տեսանելո)
փխ անտեսանելոյն e բազկան փխ բազկանալ f լուսանցում՝ գոյանալ:

¹ Բնագրի սուտերեն թարգմանությունը կատարված է ակադ. Հ. Մանանդյանի
մահվանից հետո, Մատենադարանի գիրքեղջիտի հանձնարարությամբ, Ս. Արևշատյանի
կողմից:

Перевод с древнеармянского на русский язык сделан С. Аревшатяном по
поручению дирекции Матенадарана после смерти акад. Я. Манандяна.

Արդ՝ է փոքրիկ աշխարհ մարդ
 քստ անձին և շնչոյ. և աշխարհ
 կատարեալ, որոյ մեծութիւն ոչ
 առաւելու զգալին աստուած՝ աշ-
 5 խարհ իմանալի. և աստուած միտք,
 ճշմարտութեամբ անեղն, իմանա-
 լին, էապէս անեղն և անճառելին,
 իմանալի բարին. միանգամայն
 ասել աստուած իմանալի աշխարհ,
 10 անշարժ, միակ, անտեսանելի աշ-
 խարհ, իմանալի բարի, անտեսա-
 նելի և անճառ:

Աստուած է մշտնջենաւոր և անեղ.
 մարդ է մահկանացու՝ կենդանի
 15 միշտ լինելով:

Միտք է անտեսանելի բարի. անձն
 է ամենայն մարմնոյ յարդարուն
 հարկաւոր շարժումն: Մարմին է
 ի քառից որակութեանց՝ մուգե-
 20 ղեցկախառն բաղկացութիւն ի ջեր-
 մոյ, ի ցրտոյ, ի ցամաքոյ և ի խո-
 նաւոյ: Ի ջերմոյ՝ ի հրոյ, ի ցրտոյ՝
 յօղոյ, ի ցամաքոյ՝ ի հողոյ, ի խո-
 նաւոյ՝ ի ջրոյ:

Շունչ է անձին մարմին կամ ան-
 ձին սիւն: Երկին է մարմին մըշ-
 արնջենաւոր, մարմին անյեղեղ, ան-
 փոփոխ՝ յանձնէ և ի մտաց խառ-
 նեալ: Օդ է երկնի մեկուսութիւն և
 30 երկրի, կամ երկնի և երկրի շաղ-
 կապ:

Զբնչ է օդ: Զմիջոց երկնի և
 երկրի օդ ասեն, քստ որում ոչ են
 մեկնեալ ի միմեանց. քանզի միա-
 35 լորեալ են երկինք և երկիր օդով:

И вот, есть малый мир — человек с душой и дыханием, и есть мир совершенный, который по величине не превосходит чувственно воспринимаемого бога — мысленно постигаемый мир; и есть бог-разум, самобытный по истинности, невещественный, несотворимый по сущности, неисповедимый и разумно милостивый. Одним словом, бог есть невещественный (мысленно постигаемый) мир, неподвижный, единственный, невидимый мир, разумно милостивый, незримый и неисповедимый.

Бог вечен и несотворим; человек смертен, оставаясь всегда созданием.

Разум есть незримое благо; душа есть необходимое организующее движение всякого тела. Тело (стоит) из четырех элементов; оно есть единое гармоничное соединение, (состоящее) из тепла, холода, сухости и влажности. Из тепла — огня, из холода — воздуха, из сухости — земли, из влажности — воды.

Дыхание есть тело или опора души. Небо есть тело вечное, тело нетленное, неизменное, состоящее из души и разума. Воздух есть разделение неба и земли, или же соединение (связь) неба и земли.

Что такое воздух? Расстояние (пространство) между небом и землей называется воздухом, причем они не (отделены) друг от друга, ибо небеса и земля соединяются.

1 bei չիք է bi մարդ է: 2—3 i չիք և աշխարհ կատարեալ: 4 bi արդելու փխ առաւելու af զգալին ei զգալին: 4 5 adfe աստուած աշխարհ, աշխարհ e աշխարհի: 5 ad է փխ և: 8 adf բարի փխ բարին a միանկամայն: 10 e անտելի փխ անտեսանելի i անտեսանելի փխ անտեսանելի 10—11 i անտեսանելի բարի և իմանալի փխ իմանալի բարի: 12 e չիք և i անճառելի փխ անճառ: 13 bi մեծ փխ անեղ e ամեղ փխ անեղ: 17 bi չիք ամե- նայն i մարմնոյն bi արդարուն a յարդարումն: 21 adf ի ցամաքէ b չիք և: 22 e ի ջեր- մու i ի ջրոյ փխ ի ջերմոյ a ջերմոյ փխ ի ջերմոյ i ջերմոյ փխ ի ջերմոյ e հրոյ փխ ի հրոյ: 23 i աւոտ փխ յօղոյ adf ի ցամաքէ: 26 bei նմին փխ սիւն i ի նմին փխ սիւն i երկին մարմին է: 27 e յանյեղ ad անյեղափոխ: 27—28 i անեղափոխ փխ ան- յեղեղ, անփոփոխ: 28 i անձնէ: 29 b յօղ ad մեկնութիւն փխ մեկուսութիւն: 30 i եր- կրի և երկնի d չիք և երկրի: 32 bi չիք զբնչ է օդ d զմիջին փխ զմիջոց: 33 b յօղ (i աւո) կոչեն փխ օդ ասեն: 34—35 e միաւորել: 35 de երկին a երկնի և յերկրի b զք (պատվով) երկիր (ծածկազիւ) յօղով:

Երկիր է նեցուկ աշխարհի՝ կենթա-
կայ տարրիցն, կենդանեաց դայեակ,
մեռելոց ընդունիչ, հրոյ և ջրոյ
իրրև վերջին՝ դոա եղեալ յեա հրոյ
5 և ջրոյ: Զինչ կարէ աշխարհ, գան-
մանն այսպիսիս, որպիսիք եղեն՝
միշտ պահեն և դմահկանացուն փո-
փոխելով:

Զուր է սերուն գոյացութիւն,
10 երկրի նեցուկ, իրրև թէ սնընդա-
կան գոյացութիւն: Հուր է գոյա-
ցութիւն անսերուն, անմարմնոցն
տեղութիւն և մահկանացուացն
ապականիչ, գոյացութիւն անրե-
15 դուն, իրր թէ ապականողի հրոյ և
աներևոյթ արարողի. և յարութիւն
անմահիցն, ըստ որում անմահն
անապական է՝ որ ի հրոյ ոչ ծախի,
իսկ մահկանացուն ապականի ի
20 հրոյ:

Լոյս է բարի և առատ տեսումն,
տեսանելեացն ամենեցուն երևոյթ:
Հրոյ գոյացութիւն է այրեցողու-
թիւն: Բայց այլ է հուր և այլ է
25 լոյս: Քանզի ընդ որ հարցի հուր՝
ապականի, իսկ լոյս այնպիսի է
երևոյթ, որպէս ինքն առէ: Զոր ինչ
անձն շարժէ՝ միտքն իմանայ. ներ-
գործութիւն իմն ելով շունչ՝ ներ-
30 գործէ: Ոչինչ անընակ է յաստու-
ծոյ, քանզի ուր երկիրն է՝ և աստ-
ուած, իսկ ուր աշխարհ է՝ և երկիրն:

посредством воздуха. Земля есть
опора мира, основание элементов,
кормилица животных, восприемница
умерших; как последняя (среди эле-
ментов) огня и воды, она образо-
валась после огня и воды. Что в
силах мира? Уничтожая тленное,
всегда хранить эти бессмертные
(элементы).

Вода, как питающая сущность,
есть опора земли, оплодотворяющая
сущность. Огонь есть сущность
неоплодотворяющая, хранитель бес-
плотных (духов) и разрушитель
смертных, сущность бесплодная,
подобная тому, кто (желает) уни-
чтожить огонь и (его) незримого соз-
дателя; (огонь есть) также воскре-
сение бессмертных, ибо бессмерт-
ный неуничтожим и не гибнет от
огня, а смертный погибает от него.

Светь есть доброе и щедрое зре-
ние, обозревание всего зримого.
Сущность огня есть горение. Но
огонь и свет—различные (сущности),
ибо когда огонь касается чего-ли-
бо, сжигает; свет же есть такое
явление, которое само говорит (за
себя). То, что душа движет, по-
знается разумом. Дыхание, будучи
какой-то силой, оказывает воздей-
ствие. Ничто не чуждо богу, ибо
там, где есть небо, там и бог, а
где есть мир (земля), там и небо.

1 bi երկիրն է a երկրէ և վիս երկիր է: 2 de տառիցն (af տառից) վիս տարրիցն
b արիցն i տարրիցն a դանակ i դակի: 3 f ջրոյ և հրոյ: 4 ad եղեալ վիս եղեալ: 4—5
f ջրոյ և հրոյ: 5 bi գինչ է վիս գինչ e կրէ վիս կարէ f աշխարհս: 6 ad որպիսիքն:
7 ad պահել վիս պահեն adef դմահկանացուն: 7—8 adf միշտ փոփոխել վիս փոփոխելով
e միշտ փոփոխելով: 9 e սերունդ վիս սերուն: 10 bi երկիր վիս երկրի e իրր թէ:
10—11 bfgi շիբ թէ f անընդունակ վիս սնընդական i սնդական: 11 ad ուր վիս հուր bi
շիբ է: 11—12 adfi գոյացութիւնն: 12 adf անմահ մարմնոյն (i անմահ մարմնոցն) վիս
անմարմնոցն: 13 b մահկանացուաց i մահկանացուաց: 15 bd անապականոյ: 15—20 b
շիբ և աներևոյթ... ապականի ի հրոյ: 17—18 i անմահ է և անապական (e անմահն է և
անապական) վիս անմահն անապական է: 18 e որ ի հրու i և ի հրոյ e ծախ վիս ծախի:
21 f լոս է begi շիբ է: 22 f տեսանելոցն: 23 դրոյ վիս հրոյ: 23—24 ade այրեցող վիս
այրեցողութիւն f հրոյ այրեցող վիս այրեցողութիւն: 25 b ընդ ոս վիս ընդ որ: 26 e
լոյսն a այնպիս d այնպէս ef այսպիսի i այսպէս վիս այնպիսի է: 27 f ինք նա է վիս
ինքն առէ: 28 b շարժէ վիս շարժէ ade միտք i իմանան: 29 ad շունչն: 30 bi անընակ
վիս անընակ է: 30—31 adef աստուծոյ: 31 a իւր վիս ուր: 32 bi իսկ ուր աշխարհ է և
աստուած վիս իսկ ուր աշխարհ է և երկիրն:

Չաստուած յերկնի կարծեմ և
 զերկին յաշխարհի: Բազում անբնակ
 է ի մարդկանէ. զի ուր աշխարհ է՝
 և երկիր, այլ ոչ յամենայնի է
 5 մարդ: Ծով շատ է և երկիր, բայց
 երկին մու և զոյգ ծովու և երկրի.
 և կամէր ասել, թէ երկին զոյգ է
 երկրի և ծովու ըստ մեծութեան,
 որ քան երկրքին են, զի զամենայն
 10 ինչ ի ներքս առեալ փակեաց և ի
 ներքս արգելեալ ունի:

Երկին քան զամենեսին մեծա-
 գոյն և արեգակն քան զերկիր և
 զծով, զի ըստ երկոսին է տարա-
 15 ձեալ: Բայց երկիր մեծագոյն է ծո-
 վու, զի ի նմանէ ծով. և յերկնի
 ամենայնքն, քանզի զվերինսն ու-
 նի, իսկ զստորինսն ի ներքս շուրջ
 արգելեալ ունի:

20 Աստուած նախկին բարի ամե-
 նայն իմանալույ, աստուած իմա-
 նալեացն հայր. երկին մարմնոյ
 արարիչ:

Մեծութիւն արեգական լուսոյ է
 25 երկիր և ծով, մեծութիւն երկնի՝
 աշխարհ, մեծութիւն աշխարհի է
 աստուած: Որք յերկնին են կեն-
 դանիք՝ ի հրոյ և յօդոյ բաղկացեալ
 են, իսկ որք երկրի՝ ի չորից տար-
 30 րից: Բանաւոր կենդանի մարդ, զի
 միտս ունի. բայց այլ ամենայն
 կենդանիք, որք ձայնաւորք են՝

Я считаю, что бог находится на
 небе и небо — на мире (земле).
 Многое не заселено человеком, ибо
 где мир, там и земля, и человек
 пребывает не во всем (сущем). Ве-
 лики море и земля, но одно небо
 вдвое (больше) моря и земли. [Он
 хотел сказать, что небо по вели-
 чине вдвое (больше) земли и моря
 вместе взятых, ибо оно (небо) ох-
 ватывает собою все сущее и, храня
 в себе, владеет (им)]*.

Небо (по величине) больше всех,
 а солнце больше земли и моря, ибо
 оно распростерто над обоими. Од-
 нако земля больше моря, ибо от
 нее (происходит) море, и все (проис-
 ходит) от неба, ибо (оно) владеет
 тем, что находится наверху и, ох-
 ватывая заключает в себе то, что
 находится внизу.

Бог есть предвечное благо все-
 го, что доступно разуму; бог — отец
 мысленно постигаемых (вещей). Не-
 бо — творец тела.

Величие солнечного света есть
 земля и море; величие неба есть
 мир; величие мира есть бог. Те
 создания, которые (пребывают) на
 небе, состоят из огня и воздуха, а
 те, которые (находятся) на земле,
 состоят из четырех элементов. Че-
 ловек есть разумное создание, ибо
 он наделен разумом, а все другие

* Фрагмент, взятый в квадратные ско-
 ки, повидимому, является интерполяцией
 переписчика. (Примеч. переводчика).

1 b յերկրի փխ յերկնի bi կարծեմք: 3 adef մարդկան փխ ի մարդկանէ: 4 adf
 երկին փխ երկիր adef ամենայն (de յամենայն) երկրի է փխ յամենայնի է: 5 a ծով զատ
 է ի շի՛ ծով շատ է: 6 bi ժի փխ մու ad երկրի փխ և երկրի: 7 ef եթէ փխ թէ: 7-8 ef
 շի՛ է a երկիր և ծով փխ երկրի և ծովու ի ըստ մեծութեանն: 9 f երկրեան b ամենայն ինչ
 a զամենայնն փխ զամենայն ինչ: 10 a ի ներքս առեալ i ի ներք e առել փակեց: 12 adi
 զամենեսեան: 12-13 e մեծագոյ adef մեծագոյն է: 14 f ըստ երկուսին: 15 f բայց եր-
 կին: 16 be ի նմա (e նմայ) է փխ ի նմանէ f ժողով փխ ծով ի յերկրի փխ յերկնի b
 և երկին (ծածկազիր) և յերկնի 17 e ա (պատվ.) ամենայն անքն (պատվ.) փխ ամե-
 նայնքն b զվեցինսն փխ զվերինսն a վերինս: 18 d զստորինսս ի զստորինս a բստորինսս
 d ի ներքս bi շի՛ շուրջ: 21 e իմանալոյ i իմանալո adf իմանալեաց: 24-25 f լուսոյ
 (ծածկազիր) և երկրի ծով փխ լուսոյ է երկիր և ծով: 24 bi շի՛ է e և փխ է: 25 b
 յերկնի փխ երկնի: 26 abdi աշխարհի փխ աշխարհ d մեծութիւն է աշխարհի փխ մե-
 ծութիւն աշխարհի է e շի՛ է: 26-27 bgi շի՛ է աստուած: 27 i յերկնի ի ի յերկնի e
 երկնի: 27-28 b և կենդանիք: 28 be ի յօդոյ e բաղկացեալք f և բաղկացեալ: 29-30
 bi տարբերք ade տարից: 30 f բանական: 32 bfi որ փխ որք bi ձայնաւորք

զուսնչ ունին և անձն. զի ամենայն,
որ աճէ և նուազէ՝ կենդանի է:

Եւ կենդանեացն են, որ անմահք
և շնչաւորք են, և են, որ միտս և
5 անձն և շուսնչ ունին, և են, որ
միայն շուսնչ, և են, որ անձն և
շուսնչ, և են, որ միայն կեանս: Զի
կեանք առանց շնչոյ և մտաց և
անձին և անմահութեան կարէ բազ-
10 կանալ, բայց այլքն ամենեքեան
առանց կենացն անկար է գոր:

Բան մտաց արբանեակէ. զի զոր
կամի միտքն՝ զայն և բանն թարգ-
մանէ: Միտք զամենայն ինչ տե-
15 սանէ, իսկ աչք զամենայն մարմ-
նականս: Եւ սակայն միտք աչացն
ոչ լինի գէտ, այլ աչք մտաց:

Մտաց ոչինչ անճաս է, բանի
ոչինչ անճասելի. լուս կալով իմա-
20 նաս՝ խօսելով խօսիս, քանզի ի
լուսթեան միտք յղանայ զբանն: Որ
ի լուսթեանէ և ի մտաց բան մու-
փրկութիւն. որ ի բանէ բան՝ ի
կորուստ. զի վասն մարմնոյն
25 մարդն մահկանացու, բայց վասն
բանին՝ անմահ:

Որ զբանն ոչ իմանայ՝ միտս ոչ
ունի. որ խօսի առանց մտաց՝
ոչինչ ասէ. ոչինչ իմանալով՝ միտս
30 ոչ ունի և խօսի. զի խօսելն ամ-
բոխ է և ամբոխն ոչ միտս և ոչ
բան ունի:

существа, наделенные голосом, об-
ладают (только) дыханием и душой;
созданием является все то, что ра-
стет и чахнет.

Есть создания бессмертные и
одушевленные, и есть такие (созда-
ния), которые наделены разумом,
душой и дыханием; и есть такие,
которые наделены только дыханием;
имеются и такие, которые наделены
душой и дыханием, и есть такие,
которые наделены только жизнью
(существованием). Ибо жизнь без
дыхания, разума, души и бессмер-
тия может иметь место, но все дру-
гие (последние) без жизни не могут
существовать.

Слово есть спутник разума, ибо
слово выражает то, чего хочет ра-
зум. Разум видит все сущее, а гла-
за (только) все телесное (предмет-
ное). Однако не разум является стра-
жем глаз, а глаза — стражем разума.

Для разума нет ничего недоступ-
ного; для слова нет ничего невыра-
зимого. Храня молчание, ты позна-
ешь; разговаривая — выражаешь (то,
что познал в молчании), ибо в мол-
чании разум порождает слово. Сло-
во, рожденное молчанием и разу-
мом — одно спасение. Слово, ро-
жденное словом — гибель. Ибо
благодаря телу человек смертен,
благодаря же слову — бессмертен.

Тот, кто не знает слова, не вла-
деет разумом; кто говорит без ра-
зума, тот ничего не говорит; кто
говорит, ничего не зная, тот не вла-
деет разумом. Разговор есть (свой-
ство) толпы, толпа же не владеет
ни разумом, ни словом.

1 adfi զի շուսնչ b շուսնչ: 2 adf նուազէ և աճէ վիս աճէ և նուազէ: 3 bi ի կեն-
դանեացն e ի կենդանեաց i որք վիս որ: 4 f անշուսնչք վիս շնչաւորք ad որք վիս որ i
միտք վիս միտս: 5 e անձն շուսնչ վիս անձն և շուսնչ: 7 e միայ վիս միայն: 7—8 bi
կեան վիս զի կեանք: 8 bi մտաց և շնչոյ (i շնչո) վիս շնչոյ և մտաց: 9 f անմահու-
թեանն b և անմահութեան (պատմ.) bi ոչ կարէ վիս կարէ: 10 bd այլք a այլքն i ամե-
նեքեան e ամենեքին: 11 def կենաց bi չիք առանց կենացն bei չիք է: 13 abef կամին
adf զայս i զայնս bei չիք և i բան: 13—14 fi թարգմանէ: 14 bi միտքն: 14—15 ad
տեսանեն: 15—16 bi զմարմնականսն վիս զամենայն մարմնականս: 16 bei միտքն adef
աչաց: 17 adf լինին be աչքն bi մտացն: 19 bei անճասելի է: 19—20 b իմանայ ei
իմանալ ի միտս: 20 bi խօսի e խօսի: 21 bi լուսթեանք վիս ի լուսթեան i ի լուսթեանէ
fi միտքն e յղանայն i իմանան վիս յղանայ bi զբանն յղանայ: 22 bei մի վիս մու:
23 bei բանս: 23—24 adf բան մի կորուստ վիս բան ի կորուստ: 27 ed որ իմանա վիս
ոչ իմանայ a միտս: 28 f չիք մտաց: 29 f իմանալովն: 29—30 a միտք շուսնչ վիս
միտս ոչ ունի: 30 a խօսի i ոչ խօսի վիս խօսի a զխօսելն վիս զի խօսելն: 31—32 i և
բանս վիս և ոչ բան: 32 d ունիս:

Բան մտաւոր աստուծոյ պարզե
 է. բան անմիտ մարդոյ գիւտ է:
 Ոչ ոք զերկին տեսանէ և որ ի նմա,
 բայց միայն մարդ. միտս և բան
 5 միայն ունի մարդ: Որպէս աստու-
 ածք ստացուածք աստուծոյ, մարդ
 ստացուած մարդոյ աշխարհի. և թէ
 տեսանողն ոչ էր՝ ոչ էր և որ տե-
 սանիւրն:
 10 Մարդ միայն իմանայ զիմանա-
 լիան և տեսանէ զտեսանելիսն, որք
 ոչ են օտար ի նմանէ: Մարդ զերկո-
 սին բնութիւնս ունի՝ զմահանա-
 ցուն և զանմահն: Մարդ զերեսին
 15 զոյացութիւնս ունի՝ զիմանալին,
 զշնչականն և զնիւթականն: Որ-
 պէս յորովայնէ ելեր՝ այսպէս և ի
 մարմնոյ ելցես. որպէս յորովայնն
 ոչ ևս մտցես՝ սոյնպէս և ի նիւ-
 20 թականս այս մարմինն այլ ոչ ևս
 մտցես: Որպէս յորովայնի ոչ գի-
 տէիր զաշխարհիս՝ սոյնպէս և ար-
 տաքոյ մարմնոյ ելեալ՝ ոչ ծանի-
 ցես զարտաքոյ մարմնոյ էակս:
 25 Որպէս ելանելով յորովայնէ զորո-
 վայնիսն ոչինչ յիշես՝ այսպէս և ի
 մարմնոյ ելանելով ոչինչ յիշեսցես.
 որ միջակայիս հոգ տանին՝ երթայ
 զհետ միջակայիս և հանդերձեալքն:

Разумное слово есть божествен-
 ный дар; бессмысленное слово —
 изобретение человека. Никто, кро-
 ме человека, не видит неба и того,
 кто пребывает на нем. Только чело-
 век наделен разумом и словом. По-
 добно тому, как боги есть достояние
 богов, так и человек есть достояние
 человека мирского. Если бы не
 было видящего, то не было бы и
 видимого.

Только человек познает позна-
 ваемое и видит зримое, которые не
 чужды ему. Человек обладает
 двумя природами: природой смерт-
 ного и бессмертного. Человек вла-
 деет тремя сущностями: разумом,
 одушевленностью и материаль-
 ностью.

Подобно тому, как (при рожде-
 нии) выходишь из чрева, точно так
 же (при смерти) выходишь из (соб-
 ственного) тела; и подобно тому,
 как не входишь более в чрево, так
 же не входишь более в это (мате-
 риальное) тело. Подобно тому, как
 находясь в чреве не знаешь о мир-
 ских вещах, так же и выйдя из те-
ла ты не знаешь о существе, нахо-
дящемся вне тела. Подобно тому,
 как выходя из чрева ничего не пом-
 нишь о вещах, находящихся в ут-
 робе, так и выходя из тела ничего
 не помнишь; кто заботится о настоя-
 щем, тот идет вместе с настоящим

1 abii բայց փխ բան a պարզեն: 2 a մարդոյ: 3 bi զերկինս (i զերկին) որ փխ
 ոք զերկին ef ի նմայ: 5 e ունի մարդն: 5-6 e որպէս և աստուած (պատվ.) ստացուած
 աստուծոյ (պատվ.) adef աստուծոյ adef ստացուած bi և մարդ: 7 adef աշխարհ փխ աշ-
 րարհի 7-16 i չի աշխարհի... զնիւթականն: 8 af տեսողն d տեսողն: 8-9 bei
 և ոչ որ տեսանիւրն (i տեսանիւր) e տեսանիւր: 13-14 ad զմահանացու e զմահ-
 կանացու i զերկոսին: 15 bei զոյացութիւն: 16 a զշնչականն d չի և զնիւթա-
 կանն: 16-17 i որպէս և: 17 af որովայնէ ai այնպէս: 18 ad ի մարմնոյս i
 մարմնոյս փխ ի մարմնոյ d յորովայն af որովայն: 19 efi այսպէս փխ սոյնպէս: 19-20
 i նիւթականս փխ ի նիւթականս: 20 adef յայս i մարմինս փխ մարմին: 21 bi յորո-
 վայնէ i որովայնի bi ոչ ևս: 22 i զաշխարհս ef այսպէս փխ սոյնպէս i չի և: 22-23 e
 արտաքս: 23 ef եղեալ փխ ելեալ: 23-24 i ծանիցես փխ ոչ ծանիցես: 24 be արտաքոյ
 i արտաքս bi գէակքս i կեանքն փխ էակս: 25 i ելանելոյ e եղելով փխ ելանելով:
 25-26 adi զյորովայնիսն: 26 a յիշեսցես փխ յիշես: 26-27 a չի այսպէս և ի մարմ-
 նոյ ելանելով ոչինչ յիշեսցես: 27 de ի մարմնոյս i ելանելովն bei յիշես փխ յիշեսցես i
 յիշեսցես զնորայսն (սրանով վեգանում է i ձեռագրի բնագրք): 28 b որ միջակայիս e
 մէջակայիս ad ի մէջակայիս d երկայ փխ երթայ: 29 ad մէջակայիս bgi և միջակայիս (i մի-
 ջակայիս) e ի մէջակայիս:

Որպէս յորովայնէ մանուկն կատարեալ ի դուրս գայ, այսպէս և անձն կատարեալ ի մարմնոյ անտի ի դուրս գայ: Քանզի որպէս ան-
 5 կատար մարմին յորովայնէ ելեալ անանունդ և անաճ է՝ սոյնպէս և անձն ի մարմնոյ ելեալ անկատար է և անմարմին. զի կատարելութիւն անձին գիտութիւն էակացն:
 10 Որպէս անձին ի մարմնիդ արասցես՝ այսպէս և դա ելեալ ի մարմնոյդ արասցէ քեզ: Կալ դքեզ, ով նաամեծ:

Իսկ արդ զի՞նչ է մարդ. եթէ ոչ
 15 մարմին՝ ոչ անձն, յէ՛ Ասկղեպիէ սիրելի. որ ոչ անձն է՝ ոչ միտք և ի մարմին. զի է ինչ որ լինի մարմին մարդոյն և է ինչ որ դան առ մարդն: Արդ՝ զի՞նչ պարտ է դա
 20 կոչել մարդ ապաքէն, ով Ասկղեպիէ, և մարդն զի՞նչ է. անմահ տեսակ ամենայն մարդոյ: Եւ ամենայն կենդանոյ և մարդոյն տեսակ յերկնի և յօդ, յերկրի և ի ջուր
 25 իրր հրաշ իմն յորովայնի մարմին ստեղծանի, սոյնպէս և ի մարմնի անձն. ի թղոյ ի լոյս ելանէ մարմին յորովայնէ և անձն ի խաւար ի լուսոյ մասնէ ի մարմինն:
 30 Մարմնոյ տեսող՝ աչք և անձին՝ միտք: Որպէս մարմին աչս ոչ ունելով ոչ տեսանէ՝ սոյնպէս և անձն միտս ոչ ունելով կոյր է: Որպէս

в грядущее. Подобно тому, как совершенный (законченный) ребенок выходит из чрева, так и совершенная душа выходит из тела. И как незавершенное тело, выйдя из чрева, бывает чахлым и хилым, так и душа, выйдя из тела, бывает незавершенной и бесплотной, ибо совершенство души — это знание сущего. Подобно тому, что ты делаешь с душой в теле твоём, то же и она, выйдя из твоего тела, делает с тобой.

Здравствовать тебе, о Трисмегист! Но что же такое человек, о возлюбленный Асклепий, если не тело и душа? Что не является душой, то не может (обладать) разумом (и находиться) в теле. Ибо есть вещи, которые становятся телом человека и есть вещи, которые при вхо-
 20 дят к человеку. Но, что же следует называть человеком, о Асклепий, и что такое человек? Бессмертный вид всякого человека. Каким-то чудом в чреве создается тело всякого вида животного и человека, (обитающих) на небе, в воздухе, на земле и в воде, а также (создается) душа, (находящаяся) в теле. Тело выходит из чрева на свет, и душа, (переходя) из темноты в свет, входит в тело. Глаз видит тело, а разум — душу. Как тело, лишенное глаз, не видит, так и душа, не обладающая разумом, слепа. Каким же-

1 a i որովայնէ: 1—2 ad չի կատարեալ: 2—4 ad չի այսպէս և անձն կատարեալ ի մարմնոյ անտի ի դուրս գայ: 2 b սոյնպէս փխ այսպէս: 3 b անդ i անդի: 6 a անասուն և անանգ de անսուն և անանգ ei այսպէս փխ սոյնպէս: 7 bi անձն փխ և անձն: 7—8 ade անկատար անմարմին է փխ անկատար է և անմարմին: 9 bei չի գիտութիւն e էակացն: 10 bi և մարմնոյ փխ ի մարմնիդ: 11 d սոյնպէս փխ այսպէս a և դ փխ և դա d և ելեալ: 14 ade զի եթէ փխ եթէ: 15 i Ասկղեպիէ b Ասկղեպիէ: 16 d անձնէ ad միտք է փխ միտք և: 17 adei ոչ մարմին փխ ի մարմնի: 18 a մարդոյն ed ևն ինչ փխ է ինչ: 19 ad նմա փխ դա: 20 ad կոչիլ ed ապաք փխ ապաքէն: 20—21 b Ասկղեպիէ e Ասկղեպիէ i Ասկղեպիէ: 21 bi մարդ: 22 b մարդոյս a մարդոյ: 23 e կենդանոյ i կենդանո: 23—24 e տեսանէ: 24 bi ի ջուր: 25 ad իրր փխ իրր ed մարմինն: 26 ei այսպէս փխ սոյնպէս ei մարմնի փխ ի մարմնի: 27 d թղոյ փխ ի թղոյ be ի թուոյ [ի թու] փխ ի թղոյ: 27—28 ad մարմինն: 30 b տեսող e տեսողք a տեսուք (d տեսուք) փխ տեսող: 31—32 d աչս ունելով փխ աչս ոչ ունելով: 32 ei այսպէս փխ սոյնպէս:

պակալեսցէ ցանկութեամբ որ յորովայնին է՝ սոյնպէս և մայրն ցանկայ. սոյնպէս և որ ինչ յանձինն պակալեսցէ ցանկութեամբ՝
 5 դայս և մարդն ցանկայ:

Անձն առ հարկի մասնէ ի մարմին, բայց միտք ըստ բնութեան մասնէ յանձն: Անձն արտաքոյ ելով մարմնոյ՝ անորակ և անքանակ է. ի մարմնի եղևալ՝ զորակն և զքանակն տորնդունի, և զբարին և զչարն՝ զի նիւթս այս արարչական է:

Աստուած յինքեան է, աշխարհ 15 յաստուածում է, մարդն յաշխարհի: Սորա պակասութիւն անդիտութիւնն է, սորն լրութիւն՝ գիտութիւն աստուծոյ: Ասէ զչարն յանգիտութենէ և զբարին ի գիտութենէ: Զ Ասաւել քան զիւր կարողութիւն ամենեցուն անկարելի է: Բնութիւն է իւրաքանչիւր ինչ սոցա էիցս. օրէն է ի վերայ ճակատագրին յերկնի, և ճակատագիր է որ 25 ըստ արժանաւոր հարկաւորութեան է եղևալ. օրէն է որ ըստ մարդկան հարկաւորութեան է եղևալ. աստուած է որ ըստ կարծեաց մարդկան է եղևալ:

ланием одержим пребывающий в чреве, того же желает и мать. Точно так же каким желанием охвачена душа, того же желает и человек.

Душа по принуждению входит в тело, а разум по природе входит в душу. Душа, находясь вне тела, не имеет качества и количества, находясь же в теле, она приобретает качество и количество, добро и зло, ибо материя эта сотворенная.

Бог пребывает в самом себе, мир пребывает в боге, а человек — в мире. Неполное (знание) этого есть невежество, а полное (знание) есть познание бога. [Он говорит, что зло происходит от незнания, а добро — от знания]¹. Никто не в состоянии (поступать) сверх своих возможностей. Природа (включает в себя) каждое из этих существ. То, что (предначертано) небесным провидением, есть закон. И то, что создается по настоятельной необходимости, есть рок. То, что создается по человеческой потребности (необходимости), есть закон. То, что создано по мыслям людей, есть бог.

¹ Интерполяция.

1 d պակալեսցի bei պակասեսցէ փխ պակալեսցէ ei ցանկութեամբ b ցանկութիւն փխ ցանկութեամբ: 1—2 a յորովայնին է փխ որ յորովայնին է: 2 ei այսպէս փխ սոյնպէս: 3 e ցանգա dei այսպէս և փխ սոյնպէս և 3—4 b անձինն փխ յանձինն: 4 a պակալեսցի bi պակասեսցէ փխ պակալեսցէ e ցանկութեամբ: 5 ad մարդ e ցանգայ: 6—7 e ի մարմինն bi ի մինն փխ ի մարմինն: 7 b միտքն: 8 ti չի՛ յանձն անձն e չի՛ անձն e արտաք ելով: 9 bi կոյ փխ ելով bei չի՛ և: 10 bei չի՛ է: ad ի մարմնին ելևալ փխ ի մարմնի եղևալ: 11 bi բնութիւն փխ առնդունի: 12 ade նիւթն (e նիւթ) սոցա փխ նիւթս այս: 14 bi օրէն (պատվ.) փխ աստուած: 15 ade աշխարհի փխ յաշխարհի: 16 ade պակասութիւնն: 16—17 a ցիտութեան (պատվ.) d անդիտութեան e անդիտութիւն: 17 a զորա փխ սորա: 17—18 zde ի գիտութեան փխ գիտութիւն ei չունեն ծածկագիր: 18—19 ei յանդիտութեան a անդիտութեանն e ի գիտութեան փխ ի գիտութենէ ei չունեն ծածկագիր d ունի այս ծածկագրի փխաւեցն նախորդ: 20 a զբ ուրուք (e զիւրն ուրուք d զուրուք) փխ զիւր: 22 bei սոցա փխ ինչ սոցա: 24—25 ad ըստ փխ որ ըստ: 25 a արժանաւորութեանն (պատվ.) b արժանաւորութեան d արժանաւորուեն (պատվ.) i արժանաւորութե (պատվ.) փխ արժանաւոր հարկաւորութեան: 26—27 bdei չի՛ օրէն է որ ըստ մարդկան հարկաւորութեան է եղևալ: 27—29 a չի՛ աստուած է որ ըստ կարծեաց մարդկան է եղևալ:

Աստուածային մարմինքն անցս
 գնացից զգայութեանց ոչ ունին,
 զի յինքեանս իսկ ունին զգայու-
 5 թիւնս և նոյն իսկ ինքեանք զգա-
 յութիւնք են: Չոր աստուած ասնէ՝
 մարդ ոչ ասնէ, և զոր ինչ աս-
 տուած ասնէ՝ մարդոյ ասնէ. բայց
 զոր մարդ ասնէ՝ անձին ասնէ:

Որք զկուսս՝ պատկերս պաշտեն.
 10 զի թէ գիտութեամբ պաշտէին՝ ոչ
 մոլորեալք էին. բայց ոչ գիտելովս,
 զի արդ պաշտեն՝ մոլորեալք են ի
 բարեպաշտութենէ:

Մարդ սպանանել կարէ՝ աստուած
 15 կեանս տալ: Մարմին աճէ և նուազէ
 ի բնութենէն, իսկ անձն լնու ի
 մտաց: Ամենայն մարմին և անձն
 ունի, այլ ոչ ամենայն անձն՝ միտս:

Երկու միտք են՝ է որ արժա-
 20 նաւոր և է որ անձնական. բայց են
 ոմանք, որ զանձնականն ոչ ունին:
 Որ զմարմինն իմանայ և զանձն
 իմանայ, որ զանձն իմանայ՝ և
 զմիտս. քանզի սքանչելին բնական
 25 տեսութեանն է. երկաքանչիւրքն ի
 ձեռն երկաքանչիւրոցն տեսանին:

Բնութիւն է հայելի ճշմար-
 տութեան. սէ և անմարմնոցն է
 մարմին և աներևոյթիցն լոյս:
 30 Վարդապետէ ամենեցուն աստ
 բնութիւնս: Եթէ ոչինչ քեզ
 վարկաբարակի գործ թուեսցի գո՛ւ՝
 գտցես զգործն և զարարողն. եթէ
 խաղ քեզ թուեսցի՝ խաղ լիցիս:
 35 Դու ունիս իշխանութիւն ազատել.

Божественные тела не облада-
 ют преходящими, изменяющимися
 ощущениями, ибо ощущения за-
 ключены в них самих, и даже они
 сами суть ощущения. То, что тво-
 рит бог, человек не творит, и то,
 что бог творит, творит для челове-
 ка, но то, что творит человек, тво-
 рит для себя (для своей души).

(Есть люди), которые поклоня-
 ются идолам. Если бы они поклоня-
 лись со знанием, не заблуждались
 бы. Но если они поклоняются без
 знания, то заблуждаются, (от-
 ходя) от благочестия.

Человек может убить, бог —
 дать жизнь. Тело по природе ра-
 стет и хиреет, а душа наполняется
 разумом. Всякое тело имеет душу,
 но не всякая душа имеет разум.

Есть два разума: необходимый
 и душевный. Однако, есть люди,
 которые не обладают душевным ра-
 зумом. Кто познает тело, познает
 и душу. Кто познает душу, познает
 и разум, ибо природное умозрение
 обладает чудесным (свойством). Оба
 они (душа и разум) выявляются
 посредством друг друга.

Природа есть зеркало истины.
 Она есть и тело бесплотных, и свет
 невидимых. Щедрая природа по-
 учаёт всех. Если тебе ничто не ка-
 жется напрасным деянием, ты най-
 дешь и деяние и творца, если же
 ты отнесешься к этому легко-
 мысленно, то сам станешь по-
 смешником. В твоей власти быть
 свободным, ибо тебе дано все.

1 e մարմին փխ մարմինքն: 2 be ոչ ունին զգայութեանց 1 սգայութից (պատվ.):
 3 bi յինքեան a ինքեանս bei չիք իսկ bi ունի: 3—4 b զգայութիւն e զսգայութի (պատվ.)
 i զգայութե (պատվ.): 4 bi նոյն ինքեանց փխ նոյն իսկ ինքեանք a նոյն իսկ ինքն: 4—5
 e սգայութիւնք i սգայութիք (պատվ.): 6 ad զի փխ զոր: 6—7 a չիք և զոր ինչ աստուած
 ասնէ՝ մարդոյ ասնէ. բայց զոր մարդ ասնէ: 8 e անձինն: 10 ade եթէ փխ թէ: 11 ade
 մոլորեալ էին a ոչ գիտելով: 13 d բարեպաշտութենէն: 14 bei ոչ կարէ փխ կարէ: 16
 bi ի բնութենէ: 17 e ոչ ի մտաց փխ մտաց a անձ: 20 a անձնականն: 20—21 a չիք
 բայց են ոմանք, որ զանձնականն d որ և: 22 ad զմարմին e մարմինն իմայ b չիք և:
 25 e տեսութեան է bi տեսութիւն է: 26 ad երկաքանչիւրոյ: 28 bei սա փխ սէ a մարմ-
 նոցն bei չիք է: 29 bdi աներևութիցն bgi լոյսն: 31 i բնութեան b բնուե (պատվ.) e
 բնութիւն: 32 d վարկաբարակի: 33 bei զգործ bi թէ փխ եթէ: 34 e լիցես: 35 ade
 ազատեալ փխ ազատել:

զի ամենայն ինչ քեզ տուաւ: Ոչ
ոք չարակնէ քեզ. ամենայն ինչ
քեզ եղև, զի ի ձեռն միոյ կամ
ամենայնի իմասցես զարարողն.

5 քանզի գոյ քեզ իշխանութիւն կա-
մել և ոչ իմանալ. գոյ քեզ իշխանու-
թիւն թերահաւատել և վրիպել և ներ-
հականս էակացս իմանալ: Այնքան
ունի մարդ իշխանութիւն՝ որ-
10 քան և ստուածքն. միայն մարդն
ազատ կենդանի, միայն սա բար-
ւոյն և չարին ունի իշխանութիւն:

Ոչ գոյ քեզ իշխանութիւն անմահ
լինել, քանզի և ոչ անմահին մե-
15 սանել: Քեզ և ստուած գոյ լինել,
եթէ կամեսցիս, զի կարելի է: Քան-
զի կամեսց և իմն և հաւատն և
սիրեան՝ և եղեր:

Ամենայն մարդ զստուած կար-
20 ձէ. քանզի եթէ մարդ է՝ և զստ-
ուած զիտէ: Ամենայն մարդ զնոյն
ստուած կարծելով՝ մարդ է. և
ստուածք և ամենայն յաստուծոյ
և վասն մարդոյն: Աստուած է ամե-
25 նայն ինչ և ոչ մի ինչ ոչ գոյ
սասնց ստուծոյ. քանզի ստուած
ոչ ինչ է և ոչ մին:

Վասն ստուծոյ մարդ, վասն
մարդոյ ամենայն ինչ: Աստուած
30 մարդոյ իշխէ և մարդ ամենայնի:
Յարտաքնոցն արտաքոյքն իմա-
նին. ակն զարտաքոյսն տեսանէ,
իսկ միտք զի ներքսն: Ուրանօր
միտք՝ անդանօր և լոյս, և ուրա-
35 նօր լոյս՝ անդանօր և միտք. քանզի
միտք՝ լոյս, և լոյս՝ միտք:

Никто не станет дурно глядеть на тебя; для тебя создано все, ибо посредством одного или всего ты познаешь творца. Ибо в твоей власти желать и не познавать, в твоей власти сомневаться, ошибаться и познавать противоречия сущего. Человек обладает такой же властью, какой и боги. Только человек есть свободное создание, только он имеет власть над добром и злом.

Не в твоей власти стать бессмертным, ибо и не во власти бессмертного умереть. Ты можешь стать и богом, если захочешь, ибо это возможно. Пожелай, познай, уверуй, возлюби.—и станешь.

Всякий человек думает о боге, ибо если он человек, то он знает бога. Всякий человек, думая об одном и том же боге, есть человек. И боги, и все, что от бога, (существует) для человека. Бог есть все, и без бога ничто не может существовать, ибо бог не является ни вещью, ни (чем-нибудь) единичным.

Человек (существует) для бога, всякая вещь (существует) для человека. Бог имеет власть над человеком, а человек — над всеми вещами. Внешние вещи познаются посредством внешних вещей. Глаз видит внешние вещи, а разум—внутренние. Где разум, там и свет, где свет, там и разум. ибо разум есть свет, и свет есть разум.

2 bei չարակն փխ չարակնէ: 4 adei իմասցիս: 5 a քս փխ գոյ d գայ փխ գոյ
ade իշխանութիւն քեզ փխ քեզ իշխանութիւն: 6 ade շիւ և a քս փխ գոյ e քանզի գոյ փխ
գոյ ade իշխանութիւն քեզ փխ քեզ իշխանութիւն: 7 ad վրիպեալ bi ի ներհականս փխ
և ներհականս b ի ներհակացս: 9 e իշխանութիւն մարդ փխ մարդ իշխանութիւն bi
մարդն: 10 e շիւ և ade ստուածք ade մարդ: 11 bei բարոյն: 12 ad չարի bi շիւ ունի:
13 bei շիւ ոչ գոյ քեզ իշխանութիւն d գայ փխ գոյ: 14 a շիւ և bi քանզի ոչ և: 14—15
d մեռանիլ: 18 e սիրա: 19 bi ամայն փխ ամենայն: 20 bi թէ փխ եթէ: 22 bi փոր-
ձելով փխ կարծելով bei շիւ է: 23 bei ստուած փխ ստուածք bi այ (պատվ.) փխ յաս-
տուծոյ: 24 a մարդոյն: 25 a որ գոյ փխ ոչ գոյ b գոյ փխ ոչ գոյ d շիւ գոյ: 27 bi մի
փխ մին: 28 b շիւ վասն ստուածոյ մարդ: 30 a մարդոյ a իշխ փխ ի-իւ է մարդն:
31 ad յարտաքնոյն bi արտաքնոցն փխ յարտաքնոցն: 33 bei իսկ միտքն bei ներքսն փխ
ներքսն bi միտքն bei լոյս փխ և լոյս: 35 bei միտք փխ և միտք: 35—36 bi շիւ
քանզի միտք լոյս և լոյս միտք:

Որ միտս ունի՝ լուսաւորեալ է.
որ դաստուած գիտէ՝ յաստուծոյ ոչ
երկնչի. որ դաստուած ոչ գիտէ՝
յաստուծոյ երկնչի: Որ ոչինչ գիտէ

5 յէակացս՝ յամենայն իմեքէ երկնչի.
Իսկ որ զամենայն ինչ գիտէ յէա-
կացս՝ ոչ յիմեքէ երկնչի:

Հիւանդութիւն անձին՝ արտամու-
թիւն և խնդութիւն. կիրք անձին
10 ցանկութիւն և կարծիք նման են
անձանց և մարմինք ի տեսանելի(°):

Ոչ սք բարի՝ զազիր, ոչ սք լաւ՝ չար:

Ամենայն ինչ գիտելի է, որ միտս
ունի. որ քնդ միտ ամէ գինքն՝

15 գիտէ գինքն. և որ գիտէ գինքն՝
զամենայն ինչ գիտէ:

Ամենայն ինչ ի մարդոջ է. որ
մարմնոյ գիւր առնէ՝ իւր դժուար
առնէ: Մարմին առանց անձին

20 մեռեալ է. անձն ի մարմին մտեալ՝
զմիտս ստասցի. որ միտս ոչ ստա-
նայ՝ այնպիսին ելանէ որպէս կմուտ:
Քանզի անձն ամենայն, նախ քան
ի մարմին մտանել անմիտ է և

25 յարին ի սա միտք ի մարմնոյն, և
այնպէս ապա լինի անձն մտաւոր,
որ ի մարդկային մարմնոյն ել ի
դուրս՝ յիշատակ ախտ է. քանզի
անձն, որ ի մարմնոյն ծածկեցեալ՝

30 բռնազատի յիշել գիւր անմտա-
ցութիւն: Փոփոխումն առնէ ան-
մտաց և փոփոխումն մտացու-
թիւն գործէ:

Кто наделен разумом, тот про-
свещен, кто знает бога, тот не
боится бога. Тот, кто не знает бога,
боится бога. Кто ничего не знает
о сущем, тот всего боится, а кто
о сущем знает все, тот ничего не
боится.

Печаль есть болезнь души, а ра-
дость—(природное) состояние души;
душам свойственны желание и мнени-
е, подобно тому, как телам свой-
ственно быть зримыми(?). Никто из
благих не является дурным, и ни-
кто из добрых — злым.

Кто обладает разумом, для того
все познаваемо. Кто мыслит о себе,
тот познает себя, и кто познает
себя, тот познает все.

Все зависит от человека; кто
услаждает тело, поступает во
вред себе. Тело без души мертво.
Душа, вселяясь в тело, приоб-
ретаёт разум. Та (душа), кото-
рая не приобретает разума,
выходит (из тела) такой же,
какой и вошла, ибо всякая душа,
до того, как войти в тело, бывает
неразумной, и разум присоеди-
няется к ней в теле, и лишь таким
образом душа становится разумной,
и когда она выходит из челове-
ческого тела, воспоминание стано-
вится страданием, ибо душа, нахо-
дившаяся в погребенном теле, вынуж-
дена вспоминать о своей незабвен-
ности. Она производит незабывае-
мое изменение, и изменение (в
свою очередь) порождает забвение.

2—3 ad երկնչի փխ ոչ երկնչի: 3—4 bi չի որ դաստուած ոչ գիտէ՝ յաստուծոյ
երկնչի: 3 e գիտէ փխ ոչ գիտէ: 4 d գերկնչի a չի երկնչի փխ երկնչի: 5 ad էակացս
փխ յէակացս d չի յամենայն: 6 bi չի իսկ որ... երկնչի e չի ինչ: 6—7 ad էակացս
փխ յէակացս: 8 d անձն փխ անձին: 10 adei նման է: 12 bi որ ոչ բարի: 13 ad տեսա-
նելի է փխ գիտելի է: 13—16 e չի որ միտս — ինչ գիտէ: 15 a գինք գիտէ փխ գիտէ գինքն
b չի որ գիտէ գինք ad գիտէ գինք փխ գիտէ գինքն: 16 a գիտէ ինչ փխ ինչգիտէ: 17 ae
մարդոջ: 18 e դժար փխ դժուար: 19 a անցին փխ անձին: 20 ad անձին (d անձն) ի
մարմնի փխ անձն ի մարմին: 21 e գի միտս փխ դմիտս: 22 ade այնպիսի ad կմուտն:
23 a անձն: 24 անմիտ փխ անմիտ է: 25 e միտք փխ միտք: 26 a նոյնպէս փխ այն-
պէս e այսպէս: 28 d ախտ (a ախ) փխ ախտ է: 29 de ի մարմնոյն (a ի մարմնոյ) փխ
որ ի մարմնոյն i որ ի մարմնոյ a ծածկեալ փխ ծածկեցեալ: 30 a բռնազատի adei սա յիշէ
(ei յիշել) փխ յիշել bg առ յիշեալ: 30—31 ade զանմտացութիւն փխ անմտացութիւն:
31 ade է փխ առնէ:

Ուր մարդ է՝ և աստուած. ոչ ու-
մեք երևի աստուած՝ բայց մար-
դոյն միայն: Վասն մարդոյն աս-
տուած ի մարդ շրջեալ կերպանայ:
5 Աստուած՝ մարդասէր, մարդն՝
աստուածասէր. մի ազգակցութիւն
աստուծոյ և մարդոյ: Միայնոյ
մարդոյ աստուած լսէ և մարդ՝
աստուծոյ: Երկրպագելի է աստուած,
10 դարմանալի մարդ: Աստուած ոչ
երևի առանց մարդոյ. ցանկալի է
աստուծոյ մարդն և աստուած մար-
դոյն. քանզի ցանկութիւն ոչ նի-
մեքէ, բայց ի մարդն և յաստուած:
15 Ջերկիր գործեն մարդիկ, զերկին
զարդարեն աստեղք: Ջերկին աս-
տուածք ունին, զերկին և դժով՝
մարդիկ. բայց օրդ հասարակաց է՝
աստուածոց և մարդկան:

20 Ջիւնչն է լաւ. որ բողոքասու-
թիւն ոչ ունի: Լաւն աներևոյթ է,
չարն՝ աներևոյթագոյն: Ջիւնչն է
էգ: Լուծումն ընդունական: Ջիւնչն
է արու: Լուծումն սերմնական:

25 Բնութիւն է ամենակերպ ի մար-
դումն և ամենորակ ներգործու-
թիւն. և ամենայն ներգործութիւն
աներևոյթ է և գործքն՝ երևելա-
գոյնք: Ներգործութիւն է շարժումն.

30 նիւթ է խոնաւ գոյացութիւն: Մար-
մին է մածումն նիւթոց, միաք
յանձին և բնութիւն ի մարմնի:

Где человек, там и бог. Нико-
му не видим бог, кроме как чело-
веку. Ради человека бог воплоща-
ется в образ человека. Бог чело-
веколюбив, человек боголюбив. У
бога и у человека единое родство.
Бог внимлет одному только чело-
веку и человек—богу. Бог достоин
поклонения, человек—удивления.
Бог не видим без человека. Бог
желает человека, человек—бога,
ибо желание (заключено) ни в ком
другом, как в человеке и в боге.

Люди обрабатывают землю,
звезды украшают небо. Боги владе-
ют небом, люди—землей и морем,
а воздух общий, (он принадлежит)
и богам и людям.

Что такое благо? То, что не
имеет сравнения. Благо невидимо,
зло более невидимо. Что такое
самка? Жидкость воспринимающая.
Что такое самец? Жидкость опло-
дотворяющая.

Природа в человеке есть все-
качественное и всесозидающее дей-
ствие. И всякое действие незримо,
а деяния—более зримы. Действие
есть движение; материя есть влаж-
ная сущность. Тело есть соединение
веществ. Разум (пребывает) в душе,
а природа в теле.

1 bi որ է փխ ուր: 2—3 ade միայն մարդույ e մարդոյն (d մարդոյ) փխ մար-
դոյն միայն: 3 a վասն մարդույն e վասն մարդոյ: 4 abi շրջել փխ շրջեալ b կերանայ
a կերպարանայ: 5 a մարդ ասէ փխ մարդասէր a և մարդ փխ մարդն d մարդ: 6 ad ազ-
գակցութիւնն: 7 a մարդույ e միայնոյր: 8 a մարդույ: 9 ade երկրպագելի փխ երկրպա-
գելի է: 11 bi երևի փխ ոչ երևի a առանց մարդույ: 12 ade մարդ փխ մարդն: 12 ad
մարդույ e մարդույն: 14 bi յիմեքէ (e իմեքէ) փխ նիմեքէ b բաց փխ բայց: 15 a
մարդիք bg մարդիկք: 18 b մարդիկք bg յօդդ e աւղա abe հասարակ է: 20
bei զինչ փխ զինչ է: 22 ade աներևոյթագոյն (d աներևութագոյն) է փխ աներևոյթա-
գոյն: 22—23 ed զինչ էգ փխ զինչ է էգ: 23—24 ed զինչ արու փխ զինչ է արու:
24 ade սերմնական: 25 ad ամենակերպն: 25—26 ad մարդում փխ ի մարդումն: 27
ade և ամենորակ կար որոյ փխ և ամենայն ad ներգործութիւնն: 28 ade աներևոյթ փխ
աներևոյթ է bei գործք: 28—29 ade երևելագոյն: 31 ade նիւթոյ փխ նիւթոց:

Միտք անձին արարիչ և բնութիւն մարմնոյն: Ոչ յամենայն անձին միտք, բայց յամենայն մարմնի բնութիւն: Անմահ բնութիւն մահկանացու բնութեան շարժումն (⁶). մահկանացութեան՝ երկիր գերեզման, անմահին՝ երկին տեղի: Անմահն եղև և վասն անմահկանացուին, իսկ մահկանացուն ինի ի ձեռն անմահին:

Զար է պակասութիւն բարւոյն, բարի է լրութիւն իւր: Անձն յաշխարհս եղանելի է, բայց միտք գերաշխարհիկ: Որպէս անեղանելի է միտք և նիւթ՝ բաժանարար անեղանելի: Միտք և նիւթ բաժանելի, անձն՝ եռամասն, և նիւթ երեք մասունք՝ յանձն և ի նիւթ և ի բնութիւն. միտքն յաստուածոջ ի բնութիւն անմահիցն:

Նախախնամութիւն և հարկ՝ ի մահկանացուին եղելութիւն և մահ, և յաստուածոջ՝ անեղութիւն: Անմահք ընդ ինքեանս միարանին և մահկանացուք ընդ ինքեանս նախանձին չարակնութեամբ. քանզի նախանձ չար բաղկանայ յազազս գիտելոյ յառաջն գմահն: Անմահ առնէ զոր միշտ առնև, բայց մահկանացուն առնէ զոր երբէք

Разум есть творец души, а природа — тела. Не во всякой душе есть разум, но природа есть во всяком теле. Бессмертная природа есть (источник) движения смертной природы. Для смертного могилой служит земля, место же бессмертного — небо. Бессмертный существует ради бессмертного, а смертный существует благодаря бессмертному.

Зло есть недостаток добра, добро есть полная его самого. Душа — мирское творение, разум же сверхъестественен. Как несотворим разум, так же несотворима и материя, отдельно взятая. Разум, отдельно взятая материя и душа (составляют) три части (единого целого). Материя еще (делится) на три части — на душу, на вещество и на природу. Разум (входит) в божественную природу бессмертных.

Провидение и необходимость для смертного есть возникновение и уничтожение (смерть), а для бога — несотворимость (вечность).

Бессмертные объединяются между собою, а смертные злобно завидуют друг другу, ибо завистливая злоба возникает от знания того, что впереди (ожидает) смерть. Бессмертный творит то, что он творит всегда, а смертный делает то, чего

2 ad մարմնոյ: 3—5 ad չիմ միտք, բայց... անմահ բնութիւն: 3 bi ամենայն: 3—4 (i յամենայն) բնութիւն ի մարմնի փխ յամենայն մարմնի բնութիւն: 5—6 ad շարժումն մահկանացու բնութեանս փխ մահկանացու բնութեան շարժումն bi չիմ շարժումն: 5—6 abdgj չիմ մահկանացութեան: 7 bi անմահ bi չիմ և: 8—9 ad անմահկանացին: 9 bi անմահկանացուն փխ մահկանացուն: 11 e չիմ բարւոյն b բարւոյ i բարու 12 a լրութիւն փխ լրութիւն իւր de իւր լրութիւն փխ լրութիւն իւր: 12—13 a աշխարհի d յաշխարհի: 14 a գերաշխարհիք bdi գերաշխարհիկք e գիւրաշխարհիկք փխ գերաշխարհիկ: 15 bi միտքն e բարժանարար: 15—16 bi անեղանելի է փխ անեղանելի: 16 ad չիմ և: 17 ad եռամասն: 18 ade յանձին փխ յանձն: 19 bi բնութիւն (e ի բնութիւն) փխ և ի բնութիւն ade աստուածոջ փխ յաստուածոջ: 19—20 ade ի բնութեան փխ ի բնութիւն: 21 d յարկ փխ հարկ: 21—22 ad և ի մահկանացուին: 22 bei եղութիւն փխ եղելութիւն: 23 a անոջ d նանոջ (պաւսվ.) e ննած (պաւսվ.) անոջ (պաւսվ.) փխ յաստուածոջ b անեղուե (պաւսվ.): 23—24 ad անմահքն: 25 ad մահկանացուս b ընդ ինքեան: 26 bi նախանձն փխ նախանձ: 28 ade յառաջն (a յառաջ) գիտելոյ (e գիտո) փխ գիտելոյ յառաջն: 28—29 ade անմահն: 29 ade միշտ առնն:

արար: Մահ իմացեալ անմահութիւն է, ոչ իմացեալն մահ: Մահկանացուք ընդ անմահիւքն անկեալ գնին, բայց անմահքն մահկանացուացս սպասաւոր լինին:

Ապա անձն ուրեմն է գոյացութիւն անմահ, մշտնջենաւոր, իմացական՝ իմացուած ունելով զիւր բանն պարիմացական, բնութիւն 10 շարիմանալով, զխորհուրդս յարմարութեան գիտէ և ի բաց վճարեալ ի բնական մարմնոյս՝ ինքն ըստ ինքեան ելով արամի, ինքն ըստ ինքեան ելով յիմանալի աշ15 խարհի սկզբնասեր գոյացութիւն (°):

Արդ՝ չորեքին տարերքս, առ չորս վայրս գնդապէս կալով՝ պարունակեալ լինի միշտ փոքրագոյնն 20 առ ի մեծագունէն. այսպէս՝ երկիր ի ջրոյ, ջուր յօդոյ, օդ ի հրոյ. և ի միասին խառնումն չորից տարերցս այսպէս. երկիր՝ ցուրտ և ցամաք, ջուր՝ ցուրտ և խոնաւ, օդ՝ 25 խոնաւ և ջերմ, հուր՝ ջերմ և ցամաք:

Դարձեալ ունի և այլ երկու որակութիւնս. երկիր խիստ է և չոր, ջուր՝ բութ և գէջ, օդ խիստ է և 30 շարժուն, հուր սուր է և անդայտ:

Դարձեալ և այլ որակութիւնս ունին. երկիր ծանր է և անշարժ, ջուր ծանր է և շարժուն, օդ թեթեւ է և շարժուն, հուր սուր է և թեթեւ: 35 Եւ խառնին ընդ միմեանս այսպէս՝

никогда не делал. Смерть осознанная есть бессмертие, неосознанная — смерть. Смертные находятся в подчинении у бессмертных, но бессмертные заботятся о смертных.

Итак, душа есть сущность бессмертная, вечная, разумная, познавшая свой всеведущий разум. Она, одновременно познавая природу, познает тайну гармонии, и выходя из природного тела и оставаясь наедине с самой собой, грустит, становясь первородной сущностью в нематериальном мире.

И вот, среди четырех элементов, пребывающих в шарообразной форме в четырех местах, всегда малое охватывается большим; так, земля (охватывается) водой, вода — воздухом, воздух — огнем. И эти четыре элемента смешиваются следующим образом: земля холодна и суха, вода холодна и влажна, воздух влажен и горяч, огонь горяч и сух.

Есть еще и два других качества: земля тверда и суха, вода тяжела и мокра, воздух упруг и подвижен, огонь тонок и разрежен.

Имеются и другие качества; земля тяжела и неподвижна, вода тяжела и подвижна, воздух легок и подвижен, огонь тонок и легок. Они соединяются друг с другом следующим образом: земля посред-

1-2 ad անմահութիւն փխ անմահութիւն է: 2 e ոչ չիմացեալն a ոչ իմացեալ ad չիմ մահ: 3 ae մահկանացուքս bi ընդ անմահին փխ ընդ անմահիւքն e անմահիւքն: 3-4 b «մահկանացուք ընդ անմահին» բառերով վերջանում է b ձեռագիրը, որը թերի է: 3-4 e անդեղ գնեն փխ անկեալ գնին a գրնդին փխ գնին: 9 e պարիմացան փխ պարիմացական: 10 e շարիմանալով: 11-12 a վճարելի բնական մարմնոյս փխ վճարեալ ի բնական մարմնոյս: 12 d ինքեան փխ ինքն: 13 ad արամի փխ ելով արամի d չիմ ինքն: 14 i յիմանալի աշխարհն: 14-16 e յիմանալի աշխարհի սկիզբն ասէր գոյացուե (պատվ) a յիմանալի աշխարհիս կրմնա սէր գոյացութիւն d յիմանալի աշխարհի խիս մնյ (պատվ.) a ունի վերջում այսքան էք օրինակն. չմ վերջանում են վերոնշյալ բառերով: 18 e վարս փխ վայրս: 19 i փոքրն փխ փոքրագոյնն: 20 i չիմ առ: 22-23 i տարերացս: 23 24 «Յամաք» բառով վերջանում է i ձեռագրի բնագիրը, իսկ շարունակութիւնը ունի միայն e ձեռագիրը:

երկիր ցամաքութեամբ՝ ընդ հրոյ,
 խոկ ցրտութեամբ՝ ընդ ջրոյ. ջուր
 ցրտութեամբ՝ ընդ երկրի, խոկ խո-
 նաւութեամբ՝ ընդ օդոյ. օդ խո-
 5 նաւութեամբ՝ ընդ ջրոյ և ջերմու-
 թեամբ՝ ընդ հրոյ:

Գարձեալ ըստ մակդարձութեան
 և կամ մակրեկութեան խառնեալ
 են այսպէս. հուր ջերմ է և ցամաք,
 10 ջերմութեամբ ընդ օդոյ միանայ
 և ցամաքութեամբ՝ երկրի. օդ
 խիստ է և շարժուն՝ խ[ս]տութեամբ
 ընդ ջրոյ միանայ և շարժմամբ
 ընդ հրոյ. ջուր ծանր է և շարժուն,
 15 շարժութեամբ ընդ օդոյ միանայ և
 ծանրութեամբ երկրի: Այսպէս յար-
 մարեալ են առ իւրեանս ծանրն
 ընդ թեթեւին և խոնաւն ընդ շորին,
 սուրն ընդ բթին և անգայտն ընդ
 20 խստին: Գեղեցկապէս զմիմեանս
 կալեալ են, որպէս և արք նրկու, ի
 խոնարհ կալով և ի բարձրութիւնս
 զձեռս տուեալ՝ պնդեն զմիմեանս:

Հուր թեթեւութեամբ և սրու-
 25 թեամբ բուռն է հարեալ զմանրու-
 թենէ երկրի և զանշարժութենէ. և
 օդ ջերմութեամբ զցրտութիւն և
 ջուր խոնաւութեամբ կալեալ զցա-
 մաքութիւն երկրի: Եւ արդ՝ շորե-
 30 քին տարերքս մարմին գոյիւ ներ-
 գործեալ ոչ է սոցա առանց որա-
 կացն. և սոցա որակս ոչ են որպէս
 այլ որակքս, այս է՝ սեն կամ սպի-
 տակն, այլ սոցայս ազդարարք էին,
 35 զի սեն և սպիտակն ոչ ազդէ բովան-
 դակ մարմնոյն, որպէս ցրտացու-
 ցանել և ջեռուցանելն և այլն:

Արդ՝ Պղատոն զերիս տարերս
 առաց ի միմեանս փոխարկել՝ զհուր
 40 և զջուր և զօդ, և զերկիր անփո-
 խազրելի մնալ, զի անշարժագոյն
 է քան զայլսն. Եւ Արիստոտէլ
 հինգերորդ տարր առաց, որպէս թէ
 հուր և ջուր, երկիր և օդ և արիփ.

ством сухости (соединяется) с ог-
 нем, а посредством холодности — с
 водой; вода посредством холод-
 ности (соединяется) с землей, а
 посредством влажности — с возду-
 хом; воздух посредством влажности
 (соединяется) с водой и посред-
 ством теплоты — с огнем.

Они согласно взаимопревраще-
 нию или взаимобратимости сме-
 шиваются следующим образом:
 огонь горяч и сух, посредством теп-
 лоты он соединяется с воздухом и
 посредством сухости — с землей;
 воздух суров (холоден) и подвижен,
 посредством суровости он соеди-
 няется с водой и посредством под-
 вижности — с огнем; вода тяжела и
 подвижна, посредством подвижности
 она соединяется с воздухом и по-
 средством тяжести — с землей. Так
 согласуются друг с другом тяже-
 лое с легким и влажное с сухим,
 острое с тупым и разреженное со
 сгущенным. Они гармонично охва-
 тывают друг друга, как два чело-
 века, которые находясь внизу и
 протягивая руки вверх, подпирают
 (подталкивают) друг друга.

Огонь благодаря (своей) лег-
 кости и тонкости охватывает (про-
 низывает) измельченность и непод-
 вижность земли: а воздух (своей)
 теплотой (охватывает) ее холод-
 ность, а вода (своей) влажностью
 охватывает сухость земли. И вот,
 все эти четыре элемента, обра-
 зующие тело, не бескачест-
 венны, и их качества не подобны
 другим качествам, как например,
 черноте и белизне, а являются при-
 чиной существования этих (послед-
 них), ибо чернота и белизна не
 воздействуют на все тело (в целом),
 как охлаждение и согревание и др.

А Платон говорит, что три эле-
 мента — огонь, вода и воздух, вза-
 имопревращаются, а земля необра-
 тима, ибо она самая неподвижная
 среди других (элементов). А Ари-
 стотель говорит, что (имеется еще
 и) пятый элемент, то есть огонь
 и вода, земля и воздух и (еще) эфир.

և դարձին այս օտար ի հարիցս էութեանց, որպէս թէ աստուծոց բնակարան լինել զնա ասաց. զոր բազումք հաւանեալ հինգերորդ աստեթեան էիցս, զոր արժի տէ շրջապատող:

Эфир этот отличается от четырех элементов, и он (Аристотель) говорит, что эфир есть обиталище богов. И многие согласны с пятым высказыванием о сущем, которое зовется окружающим эфиром.

„Определения Гермеса Трисмегиста Асклепию“

Издаваемый нами древнеармянский перевод Определений Гермеса Трисмегиста, несомненно, представляет значительный интерес, так как греческий текст этого небольшого философского трактата, насколько мне известно, не сохранился.

Гермес Трисмегист, т. е. Трижды Величайший, как известно, вымышленный автор теософической литературы, называемой герметической, процветавшей в позднем греко-римском Египте. Эта литература египетско-греческого происхождения, имеющая эклектический характер, как полагают, возникла от слияния платонизма с новопифагореизмом. В самом учении Гермеса Трисмегиста имеются три основных элемента: языческое многобожие, иудейско-христианский монотеизм и греческо-философский идеализм. Несомненно, кроме того, связь этого учения с иудейско-христианским гностицизмом, который дал таких мыслителей первых веков нашей эры, как Филон, Василид, Валентин и Маркион.

Сохранившиеся произведения, приписываемые Гермесу Трисмегисту, как полагают, должны быть отнесены к концу III века нашей эры (см. Zeller, Philosophie der Griechen III, 2 р., стр. 224 и сл.). Особенно известным является из них сочинение под именем Пэмандра, состоящее из 14 трактатов, в которых Гермес обучает своего сына Тота и своего ученика Асклепия богословию. Сохранились на греческом языке также приписываемые Гермесу „Предписания Асклепия царю Аммону“, дословные выдержки из его произведений, приведенные в Антологии Иоанна Стобея, и латинский перевод Псевдо-Апулея его трактата *Asclepius sive dialogus Hermetis Trismegisti*. Гермесу Трисмегисту приписываются также медицинские сочинения, из которых сохранились фрагменты на греческом и арабском языках.

Публикуемый впервые древнеармянский текст нового произведения Гермеса Трисмегиста значительно пополняет наши сведения о герметической литературе и одновременно указывает нам на то, что теософическое учение Трисмегиста оказало определенное влияние на религиозно-философскую литературу в древней Армении.

Время перевода печатаемого текста устанавливается без особого труда. Путем анализа особенностей языка перевода, имеющего характерные свойства переводных произведений грекофильской литературы VI—VII вв., выясняется с достаточной определенностью, что перевод этот принадлежит ко второй группе произведений грекофильской школы (см. мой труд „Грекофильская школа“, Вена, 1928, стр. 124—142) и должен быть отнесен ко второй половине VI века или же, самое раннее, к середине VI века.